

Historisk Tidskrift

FÖR FINLAND

2 • 2004

Vänskapen i hovsamhället
Konsumerande adelsdamer
Militär manlighet

Historisk Tidskrift för Finland

utgiven av Historiska föreningen r.f., Helsingfors

REDAKTIONEN

Ansvarig redaktör: Docent Lars-Folke Landgrén

Redaktionssekreterare: Fil.mag. Stefan Nygård • Fil.mag.,
universitetslektor Charlotta Wolff
Ekonom: Fil.mag. Michaela Bränn

REDAKTIONSRÅD

Henrik Meinander (ordförande) • Max Engman • Nils Erik Forsgård
Tom Gullberg • Matti Klinge • Rainer Knapas • Henrik Knif
Lars-Folke Landgrén • Mikko Majander • Eljas Orrman
Minna Sarantola-Weiss • John Strömberg • Henrika Tandefelt

HISTORISKA

FÖRENINGEN

Grundad 1914

Utger sedan 1916
*Historisk tidskrift för
Finland*

www.pro.tsv.fi/
historisk-tidskrift

TILL VÅRA LÄSARE

Meddelanden om prenumerationer och
adressförändringar skall riktas till vår adress:

HTF, Historiska institutionen,
Pb 59 (Unionsgatan 38 A),
00014 Helsingfors universitet.

Telefon 09/618 77 553,
fax 09/618 77 550.

Redaktionens kontaktuppgifter:
lars-folke.landgren@helsinki.fi
stefan.nygard@helsinki.fi
charlotta.wolff@helsinki.fi

Kontaktperson i Sverige:
Fil.dr Karin Sennefeldt, Uppsala universitet
(karin.sennefeldt@hist.uu.se)

Historisk tidskrift för Finland trycks med bidrag
av Finlands Akademi och Svenska litteratur-
sällskapet i Finland.

Kabal och kärlek

Vänskapen som alternativ sociabilitet i 1700-talets hovsamhällen

CHARLOTTA WOLFF

De tidigmoderna hoven och hovsamhällena karakteriserades av hierarki, ojämlikhet, stark social kontroll och formella regler för värdigt uppträdande. Etiketten iscensatte den politiska och sociala ordningen och underkastelsen inför den enväldige fursten. Individerna definierades genom sin rang och sina aspirationer att påverka eller rubba de aktuella maktkonstellationerna, som ständigt försköts och förnyades genom dödsfall, trontillträden, allianser, äktenskap, intriger och kabaler.¹ Den nödvändighet att smickra och behaga som påverkade umgänget och umgängeskulturen hade också sina paralleller i uttrycksformerna för det erotiska och det sentimentala, där den spontana känslan ersattes med *affekten*, den bemästrade och regisserade sinnesrörelsen, som framträdde såväl i det klassiska franska dramat som i senbarockens och förklassicismens musikaliska estetik. Könsumgänget karakteriserades åter av å ena sidan den politiska, reproduktiva och ojämlika sexualiteten, som försäkrade samhällets, släktens och dess egendomars kontinuitet, och den höviska, fria men ofta lika beräknande erotikerna å den andra, där normerna kunde vändas upp och ned.²

Den informella vänskapen, grundad på ömsesidig personlig sympati och frihet, kvarstod som individualismens tillflykt och en möjlighet till personlig

¹ Norbert Elias, *Die höfische Gesellschaft. Untersuchungen zur Soziologie des Königtums und der höfischen Aristokratie mit einer Einleitung: Soziologie und Geschichtswissenschaft* (Neuwied & Berlin 1969); Emmanuel Le Roy Ladurie, *Saint-Simon ou le système de la Cour* (Paris 1997). Bernard Hours, *Louis XV et sa Cour. Le roi, l'étiquette et le courtisan* (Paris 2002).

² Se Marcel Daumas, *La tendresse amoureuse, XVIe–XVIIIe siècles* (Paris 1996). Chantal Thomas, *La Reine scélérate. Marie-Antoinette dans les pamphlets* (Paris 1989).

utveckling. Som motvikt till det hierarkiska och formalistiskt reglerade umgänget vid de absolutistiska hoven utvecklade aristokratin och den bildade eliten parallella, alternativa umgängesformer, där det förenande elementet inte var rang eller maktförhållanden utan gemensamma litterära intressen eller smak, ömsesidiga utbyten av tankar, idéer eller skrifter och ett informellt, men respektfullt och vänskapligt umgänge på en åtminstone låtsad jämbördig och kosmopolitisk basis, oberoende av skillnader i stånd, statstillhörighet eller religion. I sitt idealtillstånd var den alternativa sociabiliteten jämlik och broderlig. En dimension av denna alternativa sociabilitet, i vilken även alternativa politiska kulturer och idésystem utvecklades, var de lärda fritänkarnas tradition av diskret, förtroligt och vänskapligt utbyte av tankar, manuskript och böcker som härmed kunde undgå den statliga censuren.³ Till de informella umgängesformer där den fria tanken, argumentet och känslan kunde förmas och uttryckas hörde även de litterära cenaklerna och den kosmopolitiska 'salongskultur' som anses ha utvecklats i 1600- och 1700-talets Frankrike och som snabbt spred sig över olika delar av Europa. I dessa salonger, under damers ledning, odlades det balanserade, raffinerat artiga och fr.o.m. 1700-talet även ömma och känslösa umgänges- och brevspråk som kunde uttrycka finkänslighet och mild ömhet i oändliga nyanser. Det gav de retoriska medlen för att uttrycka den spontana sinnesrörelsen och intima känslan, den personliga böjelsen och sentimentala förtroligheten. Därmed fanns också de kulturella förutsättningarna för utvecklingen av det sena 1700-talets vänskapskult.⁴

Den alternativa, hövliga umgängeskulturen möjliggjorde även en generaliserad litterär och kulturell idealisering av den högaktande vänskapen. Den rena och oegennyttiga vänskapen upphöjdes under framför allt andra hälften av 1700-talet ännu mer än tidigare till ett ideal, definierat, hyllat och vördat som ett eget genius. Otaliga skrifter, romaner och skönlitterära avhandlingar författades vid seklets mitt om vänskapen, med ibland implicit, ibland explicit referens till Ciceros *De amicitia*.⁵ Bland många andra skrev markisin-

³ Daniel Gordon, *Citizens without Sovereignty. Equality and Sociability in French Thought, 1670–1789* (Princeton 1994); Timo Kaitaro, "Klandestin filosofisk litteratur. Upplysnande allusioner och nätverk", *HTF* 2003:2, s. 216–224; Gerd van den Heuvel, "Cosmopolite, Cosmopoliti(s)me", *Handbuch politisch-sozialer Grundbegriffe in Frankreich 1680–1820*, Hef 6, Hrsg. Rolf Reichardt & Eberhard Schmitt (München 1986), s. 41–55.

⁴ Benedetta Craveri, *La civiltà della conversione* (Milano 2001).

⁵ Anne Vincent-Buffault, *L'exercice de l'amitié. Pour une histoire des pratiques*

nan och moralisten Anne-Thérèse de Lambert (1647–1733) år 1732 en avhandling om vänskap, *Traité de l'amitié*, vilken översattes till svenska år 1768.⁶ Madame de Lambert hade en av de första och mest berömda litterära salongerna i det tidiga 1700-talets Paris, vilken både påverkade valen till franska akademien och kom att stå modell för senare litterära cenakler. Det var sålunda kännetecknande att just hon deltog i debatten om vänskap och sociala relationer.

Den ideala vänskapen, på jämlik basis, utan politiska betingelser eller erotiska förtecken, gällde i första hand personer av samma kön och liknande samhällsställning, i den litterära offentligheten och i källorna ofta män. I de aristokratiska salongerna och litterära cenaklerna där vänskapen blev ett omtyckt konversationsämne förenades dock i vänskapen både män och kvinnor av ibland olika stånd. Var vänskap mellan man och kvinna utan erotiska förtecken möjlig? Kunde vänskapen mellan icke jämbördiga vara oegennyttig? Resonemangskulturen behövde definitioner och klargörelser, men traktaterna och avhandlingarna själva saknar inte inre motstridigheter. De avslöjar spänningarna och de kritiska punkterna i 1700-talets syn på vänskap. Hövlig och känslig idealiserades och eteriserades vänskapen – själ inte drift – till den grad att den slutligen blev svärmisk, oklar, excessiv och i hög grad sensuellt laddad, vilket även påverkade språket för vänskapen, allt mer svårt att skilja från den självuppoffrande kärlekens språk. Från och med 1760-talets känslsamhet utvecklades kulten av den ömma, allt uthärdande och rentav lidande vänskapen till en passion, vilket var motsatsen till den klassiska idealbilden av kärleken som en ren och oegennyttig dygd. Detta framträder tydligt i brev från den sista tredjedelen av seklet, och det gäller både vänskap mellan man och kvinna och vänskap mellan personer av samma kön. I ett försök att belysa vänskapskulturens utveckling på 1700-talet som en del av den alternativa sociabiliteten skall här behandlas dess frigörelse från hovets maktförhållanden och formalism, motstridigheterna i definierandet av vänskapen som fri och andlig känsla, och slutligen balansgången mellan känslsam patos och viril styrka i vänskapens språk.

amicales aux XVIIIe et XIXe siècles (Paris 1995), s. 78 f; Robert Mauzi, *L'idée du bonheur dans la littérature et la pensée française au XVIIIe siècle* (Paris 1994, första upplagan 1979), s. 362.

⁶ Marquisinnan de Lambert, *Afhandling Om Wänskap*. Öfversättning (Upsala 1768).

Vänskap och inklinaton vid hoven

Förutsättningarna för oegennyttiga och stabila vänskapsförbindelser vid hoven var inte särskilt gynnsamma. I en hierarkiserad omgivning där personernas ställning och ärendenas prioritet bestämdes av närheten till härskaren eller makthavarna var det svårt att knyta självständiga förbindelser byggda på personlig inklinaton, eftersom alla försök till oberoende sammanslutningar eller egenmäktigt gynnande kunde uppfattas som politiskt farliga kabaler som rivaliserade med etablerade maktkonstellationer. Detta hänger också samman med svårigheten att urskilja huruvida vänskapen var oegennyttig eller inte: vid hovet, kring makten, i hierarkin förutsattes människorelationerna vara asymmetriska, nyttobringande eller i någon mån intresserade. Om inte något annat så förutsattes de ge erotisk utdelning – det pornografiska fördömandet var det vanligaste sättet att försöka skada socialt underkända förbindelser eller rivaliserande grupperingar oavsett deras reella natur.⁷ Situationen kompliceras ytterligare av att också den alternativa sociabiliteten hade tendens att organisera sig enligt hierarkier och intressen.

De historiska källorna innehåller många berömda och omdiskuterade exempel på svårigheten att knyta oegennyttiga förbindelser vid hoven och på de prövelser som socialt avvikande eller politiskt alternativa förbindelser utsattes för. För den preussiska prinsessan Wilhelmine var vänskapen med brodern, kronprins Fredrik, en motvikt till föräldrarna Fredrik Wilhelm I: och Sofia Dorotheas av Hannover osämja, intriger och favoritism vid det militaristiska och krypande hovet i Berlin. Kronprinsen, plågad av faderns brutala lynnighet och moderns oupphörliga ränksmiderier, sökte sig till yngre pagars och officerars sällskap och fann slutligen en vän i löjtnant Hans Hermann von Katte, som sedan avrättades för delaktighet i kronprinsens misslyckade flyktförsök år 1730.⁸ Frankrikes drottning Marie-Antoinette flydde femtio år senare undan etikettens tvång till lustslottet Petit Trianon och omgav sig där av nära vänner och favoriter, varav furstinnan Lamballe, hertiginnan Gabrielle de Polignac och greve Axel von Fersen d.y. blev de mest omskrivna och tillskrevs den största intimiteten med drott-

⁷ Lynn Hunt (ed.), *The invention of Pornography. Obscenity and the Origins of Modernity, 1500–1800* (New York 1996); Robert Darnton, *Édition et sédition. L'univers de la littérature clandestine au XVIIIe siècle* (Paris 1991), s. 179–216

⁸ Wilhelmine von Bayreuth, *Mémoires [...], depuis l'année 1706 jusqu'à 1742, écrits de sa main*. Nouvelle édition, t. I (Brunswick 1845), s. 160–277.

ningen.⁹ Nedanför tronen utvecklade drottningens väninna och favoritporträttör, den olyckligt gifta och självständiga konstnärinnan Elisabeth Vigée-Lebrun intim vänskap med såväl hovmannen Vaudreuil som finansminister Calonne.¹⁰

Samtliga nämnda förbindelsers politiska oegennyttighet har av samtida eller av eftervärlden ifrågasatts och svartmålat, ofta med angrepp mot de inblandades sexualitet, och samtliga har tillskrivits en erotisk dimension, oftast utan entydiga bevis.¹¹ Förvrängning och förtal var det av kabaler, intriger och avund genomsyrade hovsamhällets hämnd mot försök till individualistisk frigörelse och utmanande självhävdelse.¹² Det dubiösa antydandet liksom den pornografiska karikatyren var trivialt effektiva. Illegitima förbindelser, såväl sexuell lösläppthet som umgänge utanför hierarkier och rangskalor, hotade den sociala ordningen och institutionernas beständighet.¹³ Prinsessan Wilhelmine hävdade att hennes far, kung Fredrik Wilhelm I skulle ha beskyllt henne för att ha fött flera barn åt löjtnant Katte, som även utpekats som upphovsmannen till Fredrik II:s omtvistade grekiska böjelser, medan Marie-Antoinette av sina samtida belackare beskylldes för både äktenskapsbrott och lesbiskhet.¹⁴

De från etikett och rang avvikande vänskapsförbindelserna uppfattades som politiska kabaler, d.v.s. konspirationer eller sammangaddningar som utmanade eller hotade den etablerade ordningen och gav upphov till nya, represiva kabaler. Politiken vid hovet närde sig av favoriternas uppgång och fall, av kabalerna och deras upplösning, av avund och svartsjuka. Detta klassiska mönster kan tydligt observeras på flera nivåer också i prinsessan Wilhelmines skildringar av det preussiska hovet på 1730-talet, från de stormaktspolitiska äktenskapsförhandlingarna till den ceremoniella rangordningen och familjens inbördes relationer. Viljan att kontrollera och oskadliggöra utmanande

⁹ Se t.ex. Stefan Zweig, *Marie-Antoinette. Bildnis eines mittleren Charakters* (Wien 1938, andra upplagan).

¹⁰ Elisabeth Vigée-Lebrun, *Souvenirs*, vol. I, une édition féministe de Claudine Herrman (Paris 1984), s. 90–95.

¹¹ Wilhelmine von Bayreuth; Zweig; Vigée-Lebrun; Thomas.

¹² Jfr Jakob Christensson, ”Ryktet går. Om skvallrets plats i 1700-talets informationssamhälle”, *HTF* 2003:2, s. 132–153.

¹³ Detta är möjligen en förklaring till varför furstinnors eventuella sidosprång eller furstars impotens aldrig upphört att fascinera allmänheten.

¹⁴ Wilhelmine von Bayreuth, s. 239; Giles Mac Donough, *Frederick the Great. A Life in Deed and Letters* (New York 2001), s. 49; Thomas, *passim*.

maktbildningar motiverade delvis Fredrik Wilhelm I:s stränga behandling av de familjemedlemmar som gjorde anspråk på en annan ordning än den som hans ministrar representerade, en ordning där deras egen hederskänsla och ärelystnad tillfredsställdes. Förtalet blev också här den billigaste hämnden. I Wilhelmines memoarer svartmålas inte bara kungens favorit Grumbkov och Seckendorf som grymma och beräknande, utan också den älskade broderns bästa vän Katte som både vidlyftig och ful, moraliskt och fysiskt motbjudande.¹⁵

Inför risken att de självständiga förbindelserna skulle uppfattas som opasande, ovärdiga eller politiskt farliga och därmed reprimeras blev diskretionen och den politiska neutraliteten utåt en nödvändighet för den alternativa sociabiliteten. I detta avseende hänger vänskapskultens utveckling på 1700-talet intimt samman med det som i historieskrivningen kallats privatiseringsprocessen.¹⁶ Diskretionen och placerandet av den alternativa sociabiliteten utanför det normala eller normerade samhället – vilket naturligtvis också bidrog till att de alternativa förbindelserna och sammanslutningarna verkade intressanta eller farliga – medförde också frihet och oavhängighet samt en möjlighet att omdefiniera de sociala förbindelsernas principer och legitimitet. Byggt på ömsesidigt tycke, smak och jämbördigt utbyte, konstruerades den alternativa sociabiliteten på diametralt motsatt sätt än den reglerade umgängeskulturen vid hoven, men var ingalunda oberoende av denna.¹⁷ Kronprins Fredriks av Preussen lilla litterära republik i Rheinsberg var bokstavligen ett informellt anti-hov utan officiell etikett, vars medlemmar förenades av fransk filosofi, musik och hyllandet av vänskapen.¹⁸

I Rheinsberg utgjordes kretsen av enbart män, som kronprinsen samlade kring sig enligt egen smak och eget tycke. Istället för ceremoniell rang fick medlemmarna i den fritänkande vänkretsen karakteristiska smeknamn, vilket tydligt markerade att den normala ordningen i samhället utanför var bruten. Tillsammans bildade de Bayard-orden, ett lättsamt vittert sällskap som uppkallats efter Frans I:s härförare och vän, och som höll sina sammankomster på gammal franska.¹⁹ Denna typ av societetsordnar, med diverse

¹⁵ *Wilhelmine von Bayreuth*, s. 5, 83–84, 156, *passim*.

¹⁶ Philippe Ariès & Georges Duby, (dir.), *Histoire de la vie privée 3, De la renaissance aux Lumières*, dir. Roger Chartier (Paris 1985).

¹⁷ Ang. den intellektuella sociabilitetens och själva begreppets utveckling, se Gordon.

¹⁸ *Mac Donough*, s. 104 ff.

¹⁹ *Ibid.*, s. 104–105.

varianter, florerade vid denna tid i Europa. I Sverige grundade några vänner kring Johan Gabriel Sack och Carl Fredrik Piper skämtorden Awazu och Wallasis på 1730-talet. En annan var Carl Gustaf Rålamb och Olof Dalins sällskap Lifskvadronen, där medlemmarna kallades vid sina smeknamn och fantasifulle, pseudomilitära grader.²⁰ En liknande, fransk societetsorden var den politiskt raljerande *Ordre des Lanturelus* som bildades av Madame Geoffrins dotter, markisinnan Marie-Thérèse de La Ferté-Imbault och hennes vänner i det sena 1770-talets Paris och som ursprungligen samlade encyklopedisternas motståndare och den aristokratiska oppositionen mot kansler Maupeou och småningom även lockade huvudstadens diplomatiska elit.²¹ De hemliga sällskapen, skämtordnarna och anti-hoven organiserade sig inte oberoende av de absolutistiska hoven och "ministrarnas diktatur", utan som dess antipoder. Med raljerande namn, rangsystem, egna regler för umgänge och egna identifikationssymboler och slagord etablerade de nya hierarkier och en ny social gemenskap, grundad på den kollektiva vänskapen och kamratskapen.

De berömda parisiska litterära salongerna hos Madame de Lambert, Madame de Tencin, Madame Geoffrin eller Madame Du Deffand hade inte denna form av formell organisation, utan byggde mera på öppenhet, förtroende och lojalitet till vissa värdinnor och cenakler framom andra samt på en viss estetisk konsensus. De karakteriserades av regelbundna sammankomster, tysta överenskommelser om ett hövligt och respektfullt uppträdande, samt av oskrivna regler för hur eller om vad man talade eller inte talade. De hade också sin egen inre dynamik, känd av gästerna. Man kan fråga sig vilken grad av informalitet som måste uppnås för att den av yttre tvång eller regler oavhängiga, jämbördiga, oberoende och individualistiska, enskilda vänskapen skulle komma till uttryck och fulländas. I ett brev till Madame Necker skildrade abbé Galiani år 1769 den inre dynamiken i hennes salong, som var ett ganska mycket friare sällskap än många av det tidiga 1700-talets aristokratiska litterära cenakler.²² Vänskapen var också i den här kretsen ett hyllat ideal: i Grimms *Correspondance littéraire* berättades i september 1775 om hur

²⁰ Se Sigrid Leijonhufvud, *Ur svenska herrgårdsarkiv. Bilder från karolinska tiden och frihetstiden* (Stockholm 1902), s. 162–163.

²¹ Didier Masseau, *Les ennemis des philosophes. L'antiphilosophie au temps des Lumières* (Paris 2000), s. 87–94; Jacqueline Hellegouarc'h, *L'esprit de société. Cercles et « salons » parisiens au XVIIIe siècle* (Paris 2000), s. 267–281.

²² Cit. i Hellegouarc'h, s. 214.

Jean-François de Troy hyllade i sina målningar den franska aristokratins informella och fria sociabilitet. Här, i La Lecture de Molière, har några vänner samlats för bögläsning tillsammans. Paret till vänster har dock diskret vänt sig ifrån gruppen för att umgås i tysthet på tu man hand, medan damen längst till höger förstrött och litet koketterande blickar ut mot åskådaren, och den läsande hovmannen i mitten inte lyckas fånga deras uppmärksamhet.

Madame Necker krönt den slumrande Marmontel med en lagerkvist och hur skalden sedan vaknat och improviserat en elege till vänskapen.²³

Madame Neckers intima fredagssammankomster liknade mera det otvungna umgänget mellan vänner på landet än de andra vittra salongerna. Snarare än vid hovet var det också i den borgerliga staden eller på de adliga lantgodsen som det självständiga, på enbart personlig inklinations grundade umgänget frigjorde sig, i Paris, inte i Versailles, och ännu hellre hos Neckers i Saint-Ouen, hos d'Holbach på Grandval – där Diderot jublande återfann

²³ Cit. i Hellegouarc'h, s. 216.

Grimm och odlade och sublimerade den ömma vänskapen – eller på Gyllenborgs och Oxenstiernas Skenäs snarare än på Stockholms slott.²⁴ Liksom amatören kultiverade sin lärdom i upphöjd enskildhet, odlades och närdes vänskapen i den privata sfären, i filosofisk tillbakadragenhet. Så förklarade skalden och ämbetsmannen, greve Johan Gabriel Oxenstierna inför sommaren 1789, som han skulle tillbringa på sitt gods: ”Jag skall ägna mig enbart åt mina böcker och åt mina vänner.”²⁵

Om den uppriktiga vänskapen krävde en viss enskildhet och frigjordhet från stela former och hierarkier – då Diderot återfann Grimm drog sig de andra närvarande försynt tillbaka – är frågan huruvida de mondäna ritualerna och litterära förbindelserna slutligen var vänskapliga samt huruvida oegennyttig vänskap vid hoven eller i kottierier överhuvudtaget var möjlig. Hur definierades då vänskapen i dessa kretsar? Vilka var 1700-talets kriterier för den ideala vänskapen?

Att resonera kring vänskapens väsen i salongen

Vänskapen resonerar och konversationen utgör dess fröjder, förklarade litteratören markis Louis-Antoine de Caraccioli i den andra upplagan av *Les Caractères de l'amitié* år 1760.²⁶ I den informella sociabiliteten – i salongerna eller på landet, i bildade vänners sällskap – skedde det ömsesidiga och fria utbytet av tankar och idéer i form av lediga samtal. Konversationskulturen på 1700-talet var en resonemangskultur, där tankegången följde stundens ingivelse, analysen skedde genom fria associationer och filosoferandet gav gemensamma principer som blev utgångspunkter för nya fria resonemang. Vänskapen var ett omtyckt samtalsämne i dessa informella konversationer: den förenade deltagarna, neutraliserade eventuella spänningar mellan dem och lämpade sig som etikett för det hövliga och ibland hyllande, insmickrande umgänget med värdinnan eller andra personer i det utvalda sällskapet. Behovet att definiera dess väsen och göra en teoretisk skillnad mellan egen-

²⁴ Se Vincent-Buffault, s. 38–42; Gunnar Castrén, Gustav Philip Creutz (Stockholm & Borgå 1917), s. 25; Martin Lamm, *Johan Gabriel Oxenstierna. En gustaviansk natursvärmars lif och dikt* (Stockholm 19119, s. 269.

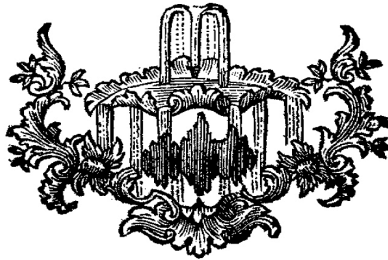
²⁵ ”J’abandonne ma Maison, mon bureau en meme tems. Je ne m’occuperai que de mes livres et de mes amis.” Johan Gabriel Oxenstierna till Curt von Stedingk, Stockholm 7.6.1789, Riksarkivet (RA), Stockholm, Stedingkska arkivet, svenska arkivet, Curt von Stedingks arkiv, vol. 105.

²⁶ Marquis Caraccioli, *Les Caractères de l'amitié*. Nouvelle édition corrigée et augmentée, Francfort 1760, s. 51.

L E S
CARACTERES
D E
L'AMITIÉ,

PAR LE MARQUIS CARACCIOLI,
*Colonel au Service du Roi de Pologne,
Electeur de Saxe.*

NOUVELLE ÉDITION,
Corrigée & augmentée.

A FRANCFORT, *en Foire,*
Chez J. F. BASSOMPIERRE, Libraire à Liège,
&
J. VANDEN BERGHEN, Libraire à Bruxelles.

M. D. C. L. X.

nyttigt utnyttjande och uppriktig vänskap samt mellan vänskap och kärlek framträder i Caracciolis verk, som genom sin titel anknyter till både de äldre franska moralisterna (La Bruyère) och de klassiska antika författarna (Cicero), samt dessutom till Louis-Silvestre de Sacys *Traité de l'amitié* från år 1703, som Caraccioli vid sidan om Cicero nämner i sitt förord.²⁷

Les Caractères de l'amitié är uppställt enligt de olika kvaliteter som enligt Caraccioli utmärkte vänskapen. Vänskapen karakteriseras som intelligent, uppmärksam eller förekommande (*prévenante*), oegennyttig, tålmodig, trofast, generös, diskret, enkel, lugn, ärlig, social (*sociable*), mild, öm, ståndaktig, aktiv, överseende, respektfull, vältalig, rättvis, avhållsam eller dygdig (*chaste*) och religiös. De sista kapitlen har rubrikerna "Vänskapen är inte så ovanlig som man tror", "Varför vänskapen är ovanlig", "Få personer klarar av att vara vänner", "Om nödvändigheten av en vän", "Om valet av en vän", "Om sätten att bli vän", "Varför man ofta föredrar vännen framom släktingen", "Om vänskapens gränser", "Det är omöjligt att vara vän med alla" och "Det finns ingen sann vänskap utan religion".

Inledningsvis beslöt sig Caraccioli för att definiera vänskapen som en dygd, inte en känsla eller en passion. "Att kalla Dig känsla vore att förväxla Dig med kärleken; att kalla Dig en talang att ta Dig för en föreställning; att tro att Du är en passion vore att vanhedra Dig."²⁸ Caraccioli betonade skillnaden mellan vänskap och kärlek: medan vänskapen födde oskyldiga fröjder var kärleken källa till oro och bekymmer. Vänskapen var mild, lugnande och ståndaktig, kärleken häftig, plågande, nyckfull och efemär. Kärleken klagade, vänskapen teg. Vänskapen innebar vidare diskretion och förmåga att bevara en hemlighet. Den medförde heller inte kärlekens gruvliga kval, som upprörde sinnena och gjorde dem frenetiska. Medan kärleken inte kände några lagar respekterade vänskapen dem alla.²⁹

Vänskapens balanserade natur och förmåga att respektera lagar och sedlighet hängde samman med dess "intelligens": vänskapen handlade enligt Caraccioli med eftertanke, medan kärleken slumpmässigt fäste sig vid än

²⁷ Caraccioli, s. IV.

²⁸ "Mais comment vous définir, ô précieuse Amitié ! si l'on ne vous donne le beau nom de Vertu ? Qui merita mieux cet auguste titre ! Vous appeler sentiment, c'est vous confondre avec l'amour ; vous nommer talent, c'est vous supposer production de l'esprit ; vous croire une passion, c'est vous deshonorer. Jouissez donc à jamais de la qualification de Vertu : vous en exprimez les traits, vous en faites les fonctions, vous en inspirez le goût ; la sagesse vous dirige, la candeur vous annonce." *Ibid.*, s. 2–3.

²⁹ *Ibid.*, s. 2–3, 33, 36, 40.

den ena, än den andra.³⁰ I motsats till kärleken, som var en oregerlig passion, valde vänskapen sitt föremål. Denna idé återkommer i avsnittet om valet av en vän, där författaren kritiserar de egennyttiga, intriganta förbindelserna, som ej heller kunde hålla för evigt. Caraccioli hävdade rentav att om vänskapen upphörde, berodde det oftast på att den varit intresserad. Vänskapen som intelligent och dygdigt väsen – här är ”vänskapen” naturligtvis en metafor för den goda vännen – tilltalades endast av oskuldskraft (candeur), inte av skenhelighet (*hypocrisie*), och dess oegennyttiga karaktär gjorde den främmande för all tanke på vinst.³¹ Caraccioli menade att vänskapen var ren: medan hjärtats intelligens fördunklades i kärleken, ”som är en blandad känsla”, utvecklades den i vänskapen, ”som är en ren känsla”. Kärleken var beroende av blodcirkulationen och var därför blind, medan vänskapen, fri från den kroppsliga lusten, var klarsynt.³²

I den sanna vänskapen bemästrades med andra ord passionerna och den mänskliga svagheten. Bakom Caracciolis resonemang kan man förnimma en negativ uppfattning om passionerna som sönderrivande och obsessiva begär, ett fångelse för själen och andligheten.³³ Vänskapen var däremot sederlärande och förädlade, vilket överensstämde med det *honnête homme*-ideal som salongskulturen vidareutvecklade. I detta moraliserande av det sociala umgänget och eteriseringen av vänskapen jämförde också Caraccioli, själv katolik, vänskapen med religionen: vänskapen var helig och utgick från själen, och vänskapen var inte möjlig utan religion eftersom själens andlighet enligt Caraccioli upphörde där religionen vek undan.³⁴ Caraccioli underströk att vänskapen var dygdig:

Den godtar ingen förbistring i sina rörelser, som utgår enbart från hjärtat: det har föga betydelse att en person är vacker eller ful, eftersom vänskapen, alltid känsla och aldrig sinnesförmimelse, inte har kropparna som föremål: sålunda kan en alldeles ren vänskap fortleva mellan två personer av olika kön.³⁵

³⁰ *Ibid.*, s. 4–5.

³¹ *Ibid.*, s. 4–5, 14–15.

³² *Ibid.*, s. 6–8.

³³ Se Mauzi, s. 437 ff; se även Germaine de Staël-Holstein, *De l'influence des passions sur le bonheur des individus et des nations* (Lausanne 1796).

³⁴ Caraccioli, s. 92 och 175.

³⁵ ”Elle ne veut rien de mixte dans ses affections qui procedent uniquement du coeur : il lui importe fort peu qu'une personne soit belle ou laide, parce que toujours sentiment, & jamais sensation, elle n'a point les corps pour objets : ainsi une amitié toute pure peut subsister entre deux personnes d'un sexe different.” *Ibid.*, s. 88.

Särskilt om den baserade sig på vetenskap eller tanke (*esprit*) var oegennyttigt och erotiskt avhållsam vänskap mellan man och kvinna möjlig.³⁶ Caraccioli kallade här vänskapen en känsla, vilket han i sin inledning velat undvika. Det bör noteras att han skiljde på icke kroppslig, andlig känsla (*sentiment*) och kroppslig, sinnlig förnimmelse (*sensation*). Bakom låg uppfattningen att den moraliska känslan var balanserande och helande för samvetet, medan sinnesförnimmelsen var bedräglig.³⁷ Detta vid en tid då de materialistiska franska filosoferna byggde upp en ny människosyn kring sinnesförnimmelserna och La Mettrie i *L'homme machine* hävdade att själen inte existerade. I förhållande till materialisterna intog Caraccioli en ganska konservativ hållning. Hans argument att vänskapen är en känsla som utgår från hjärtat medan kärleken beror på blodcirkulationen innehåller också en åtminstone för senare tiders läsare avslöjande motsägelse. Det fysiologiska sambandet mellan blodcirkulation och hjärta, avslöjat av Harvey redan hundra år tidigare, var sannolikt dock inte relevant för Caraccioli vars resonemang utgick mera från klassiska moral- och humörsuppfattningar – där hjärtat är viljans och strävans hemort, medan t.ex. missmodet utgår från gallan och hysterin från livmodern – än från den moderna anatomin. Med hjärta avsåg Caraccioli inte så mycket själva organet som samvetet. Möjligen hade han kanske också läst Lévesque de Pouillys *Théorie des sentiments agréables* från år 1747, där författaren i aristotelisk anda särskilde kropp, ande och hjärta.³⁸

Caracciolis verk kan betraktas som en handbok för artigt och högaktningfullt umgänge mellan vänner, emedan den indirekt gav råd för gott uppträdande vänner emellan. I kapitlet om vänskapens mildhet förklarade Caraccioli att vänskapen inte tolererade misslynnen (*humeurs*) eller klander.

Låt oss inte genom denna mildhet föreställa oss intetsägande inställsamhet som ej består av annat än komplimanger och trånande ord. Ett manligt sinne lämnar dessa barnsligheter åt sprättarna, eller åt romankluddare, som för att kurtisera en imbecill eller löjlig kvinna vanhelgar ordet *avguda* och slösar med orden *sol och morgonrodnad*. Vänskapen har ett annat yttre; den framträder med större värdighet, om än alltid med enkelhet.³⁹

³⁶ Caraccioli, s. 89–90.

³⁷ Se Mauzi, s. 437 ff.

³⁸ Mauzi, s. 240–249.

³⁹ "N'allons pas nous imaginer par cette douceur des caresses insipides qui ne consistent que dans des compliments & des paroles langoureuses. Un esprit mâle abandonne ces puérités à des Petits-Mâîtres, ou à des faiseurs de Romans, qui pour faire la cour à une femme imbécille ou ridicule, profanent le mot d'adorer, & prodiguent celui de soleil & d'aurore. L'amitié a d'autres dehors; elle s'annonce avec plus de dignité, quoiqu'avec un air toujours simple." Caraccioli, s. 56–57.

Utan mildhet, respekt och artighet i bemötandet blev umgänget med vännen enligt Caraccioli både tråkigt och förargligt. Som en fortsättning på den humörlära som anats i hans resonemang kring kärleken som sinnlig förnimmelse berörde Caraccioli också diskussionen om nationalkaraktären och konstaterade att de milda och polerade nationerna (till vilka han med största sannolikhet räknade fransmännen) lättare knöt vänskapsförbindelser, medan de livliga och koleriska folken var mera böjda åt ”den furiösa kärleken”.⁴⁰

Caraccioli nämnde ett ”manligt sinne”. Att han – medvetet eller omedvetet – riktade sig till i första hand manliga läsare och betraktade vänskapen som en manlig dygd framträder också på andra ställen i hans bok. Trots sina försök att göra en teoretisk separation mellan den idealiska vänskapen och den oberäkneliga kärleken, drifternas och lustarnas snara, måste Caraccioli i enlighet med humörläran och en allmän sexualuppfattning tillstå att kvinnorna, fångna i sina passioner, lätt kunde låta sin vänskap övergå i kärlek, inklusive för andra kvinnor, och att få personer klarade av att vara vänner emedan allehanda lidelser såsom ambition, girighet, kärlek eller spelfrestelser förhindrade vänskapen.⁴¹ Den sanna vänskapen krävde med andra ord en stark moral och ett rent sinne. Uppriktigheten och den sanna känslan, en själslig dygd, manifesterade sig inte i fåfängligt smicker och falska manér, utan tog sig uttryck i ’naturlig’ rörelse och tårar.⁴² Också Caraccioli legitimerade den uppriktiga sorgen och den ädla gråten, oanande de motstridigheter och patetiska excesser som smaken för tårar kunde leda till. I sin karakterisering av vänskapen som *öm*, erkände han inbillningens kraft och tjusningen i hjärtats rörelse, i de milda tårarna och suckarna:

Alla vänner som antiken berömmar hade ett känsligt hjärta, vars tolk skratten eller tårarna var, beroende på omständigheterna. Vad jag tycker om att förvillia mig i dessa skogar som Vergilius beskrivit, där han målar Nisus bristande i gråt! Min inbillning följer denne vänskapens hjälte i spåren, och min själ tar emot alla hans suckar.⁴³

Det centrala budskapet här var inte motstridigt med synen på den dygdiga själens eller det uppriktiga hjärtats känslighet, men citatet innehåller möj-

⁴⁰ *Ibid.*, s. 59.

⁴¹ Caraccioli, s. 89, 113–120.

⁴² Se Anne Coudreuse, *Le goût des larmes au XVIIIe siècle* (Paris 1999).

⁴³ ”Tous les amis que nous vante l’antiquité eurent un coeur sensible, dont les ris, ou les larmes, furent l’interprete selon les circonstances. Que j’aime à m’égarer au milieu de ces forêts décrites par Virgile, où il peint Nisus fondant en pleurs! Mon imagination suit à la trace ce héros de l’amitié, & mon ame recueille tous ses soupirs.” Caraccioli, s. 59–60.

ligheter till långtgående tolkningar hos såväl samtida som senare läsare. Särskilt referensen till de kända och våldsamma, om än intill döden förbundna trojanska krigarna i *Aeneiden* är något märkvärdig. Den snårskog där Nisus söker sin yngre vän Euryalis är föga tilltalande, och Nisus hinner inte vandra särskilt länge eller ens gråta innan först Euryalis och sedan Nisus själv dödas.⁴⁴ Möjligen har Caraccioli förväxlat Nisus med någon annan mytologisk eller litterär figur. Det kan här tilläggas att Fredrik II av Preussen i sin brevväxling med Voltaire beskrev vänskapen mellan Nisus och Euryalis som det mest berömda exemplet på klassisk heroisk pederasti.⁴⁵

Må så den ideala vänskapen vara ren och dygdig, alldeles fri från lidelser och svärmeri var den inte, och lika mycket som kärleken eller mera hade den varit värd att kallas känsla. En viss förbistring kan observeras i synen på vänskap under den senare hälften av 1700-talet, samtidigt som tårdimman tättnar efter Richardsons *Clarissa* och Rousseaus *Julie, ou la nouvelle Héloïse*. Definitionerna av vänskapen förändligades, medan materialisterna hävdade att människan inte hade någon själ. Hur kunde hon då ha ett samvete? Vad skulle de gråtande Diderot och Grimm ha sagt om vänskapen som uttryck för människans spiritualitet? Upplysningstidens paradoxala spänningar mellan rationalistisk materialistisk filosofi och en värdesättning av den 'naturliga' känsligheten (*sensibilité*), eller frågan om sinnesintryckens inverkan på människans moraliska tillstånd, framträder också i en vänskapskult som resonerade förnuftigt och rördes till tårar samtidigt. Var känslan så överväldigande, eller i vilken mån var gråtandet medvetet? Är det inte en egocentrisk egenkärlek och ett egennyttigt sökande efter lycka som döljer sig bakom den lustfyllda smärtan i gråten över en saknad vän? Det patos varmed tårarna och naturen åkallas förefaller många gånger excessivt för den dygdiga, balanserade vänskapen. Var denna då längre så ren och så oförställd? Inte ens det manliga vänskapsspråket, där de virila, medborgerliga dygderna kom att ges en viktig plats, var fritt från sentimentalt patos.

Att älska, gråta och sakna sin vän i skogen: känslösamt patos och excess

Den sublima, hängivna och förtroliga vänskapen behövde mycket mera frihet och utrymme än vad den mondäna litterära och artistiska sociabiliteten tillät. Flykten till naturens och skogens enslighet och frihet, där den

⁴⁴ Vergilius, *Aeneiden*, IX, rad 381–449.

⁴⁵ Mac Donough, s. 106.

rena känslan kunde få utlopp, återfinns också hos den tidigare skalden och hovmannen greve Gustav Philip Creutz, Sveriges diplomatiska representant i Paris åren 1766–1783. I Sverige hade han varit medlem av den litterära Tankebyggarorden, där vänskapen odlats och hyllats, och i Paris hörde han liksom Galiani, Diderot och Marmontel till habituéerna i Madame Neckers och d’Holbachs salonger.⁴⁶ Han hade ingen egen familj, men som ambasadör tog han till sin altruistiska uppgift att hjälpa landsmän att ta sig fram i den franska societeten, och han samlade småningom kring sig en krets av yngre skyddslingar för vars karriärer han engagerade sig.⁴⁷ Särskilt nära blev vänskapen med hans egen välgörares, greve Ekeblads son Clas Julius, som vistades i Frankrike åren 1767–1770, och med Curt von Stedingk, kapten vid regementet Royal Suédois vid samma tid, sedermera general i Gustaf III:s krig mot Ryssland och svensk ambassadör i S:t Petersburg.

I september 1772, då han förberedde sig för att åka hem till sina föräldrar i Sverige, mottog Stedingk genom sin tidigare studiekamrat, kommissionssekreteraren friherre Malte Ramel en inbjudan att komma och tillbringa några veckor hos Creutz i Paris och i Fontainebleau, där det franska hovet tillbringade början av hösten för att jaga.⁴⁸ Hans vistelse hos ambassadören kom att räcka hela vintern. Våren 1773 reste han tillbaka till Sverige efter att ha legat flera veckor sjuk i mässling med komplikationer, under vilken tid han vårdats ömt av Creutz, varmed förtroligheten mellan den fyrtyotvåriga ambassadören och den tjugosexårige officeren ytterligare befästs.⁴⁹ Omedelbart efter Stedingks avfärd inledde de en livlig brevväxling, varav enbart Creutz brev från sammanlagt tre år bevarats.⁵⁰

⁴⁶ Om Creutz, se *Castrén*, och *Arvid Hultin*, *Gustav Filip Creutz. Hans levnad och vittra skrifter* (Helsingfors 1913). Om Tankebyggarorden och vänskapen, se *Castrén* s. 61.

⁴⁷ Trots att han var omgiven av ett lysande sällskapsliv och av glada ynglingar på genomresa var den svenske ambassadören en ganska ensam person. Redan under sina första år utomlands, i Madrid, hade han klagat för vännen Gustaf Fredrik Gyllenborg över den isolering från de närmaste som diplomatlivet medförde. Creutz till Gyllenborg, Madrid 10.2.1766, Uppsala universitetsbibliotek (UUB), Heilbornska samlingen, Y 63 a.

⁴⁸ Ramel till Stedingk, Paris 15.9.1772 och 17.9.1772, RA Stedingkska arkivet, svenska arkivet, Curt von Stedingks arkiv, vol. 103.

⁴⁹ Stedingk till Carl Sparre, Paris 5.10.1772, 22.11.1772, 25.1.1773, RA Börstorpsamlingen, vol. 113.

⁵⁰ RA Stedingkska samlingen, svenska arkivet, Curt von Stedingks arkiv, vol. 103.

Diplomaten greve Gustav Philip Creutz, efter Alexander Roslins målning från år 1763 (Helsingfors universitetsbibliotek).

Gustav Philip Creutz var av samtiden känd för sin empati och känslomhet, med vissa patetiska drag. Hans brev till Stedingk är utpräglade exempel på motsägelserna i det sena 1700-talets uppfattningar om vänskap och kretsar kring naturen, känsligheten, dygden och det hjärtats renhet eller mod som förenar unika själsfränder. Samtidigt framträder här starka uttryck för lidelse, plågående oro och otålighet, som om vänskapen blivit passionerad och breven en kärlekskorrespondens mellan ett hänfört hjärta och en idealiserad, men tigande vän. I ett av de första breven efter vännens avfärd skrev Creutz:

Min enda, min bästa vän. Sedan din bortresa har jag intet haft ett ögnablicks ro. Jag har varken såfwit eller ätit; och hwad lifvet hädan efter blir för en ewighet för mig! Jag har förlorat alt, och jag tycker att jag är ensam i hela världen. I dag skall jag söka gå ut men alt är tomt och öde för mig utan min vän.⁵¹

⁵¹ Creutz till Stedingk, Paris 9.5.1773, RA Stedingkska arkivet, svenska arkivet, Curt von Stedingks arkiv, vol. 103. Alla nedan citerade brev från Creutz till Stedingk finns i samma arkiv.

För Creutz var saknaden oändlig. Förtvivlat beskrev han för Stedingk hur han ständigt hade honom för sina ögon, hur han sökt honom i de rum där de bott och i de sällskap de besökt men inte funnit honom, och hur allting plötsligt förefallit honom ödsligt, ledsamt och intetsägande.⁵² Creutz tröst blev att skriva till sin vän, uppsöka de ställen där de vandrat tillsammans, minnas och gråta. Han framställde Stedingks vänskap som det viktigaste i sitt liv, han exalterade och idealiserade den, och lät sina känslor storma mer än vad som tidigare föreskrivits i avhandlingarna om vänskap, och sökte balans i moral, dygd och någon form av icke specificerat mod.

Stedingk tilltalas i breven genomgående som Creutz ”aldra bästa vän”/”*meilleur ami*” och ”enda vän”/”*unique ami*”, utökat med ”min öma vän”/”*mon tendre ami*”, ”värdige vän” (*digne ami*), ”min älskvärda vän” (*mon aimable ami, mon adorable ami*) och ”min älskling” (*mon bien-aimé*). Smeknamnet *mon bien-aimé*, som även gavs åt Ludvig XV i folkmun, hade Creutz år 1758 redan använt i ett brev till den yngre Carl Adam Wachtmeister och bör väl ses som ett tecken på öm tillgivenhet men knappast något mera.⁵³ Det exklusiva i vänskapen som unik och ojämförbar upplevelse framträder ännu kraftigare i Creutz exaltering av sina känslor och av vännens moraliska egenskaper: aldrig hade han älskat så, ingen hade älskat såsom han, och ingen var lika värd att älskas som Stedingk.⁵⁴ Då hans brev kommit fram och besvarats, utbrast Creutz i hybriskt lyckorus: ”för närvarande tycker jag synd om resten av universum”.⁵⁵ Denna svindlande, euforiska känsla av säkerhet återkom då Stedingk följande höst bombarderade honom med brev från Stockholm, innehållande viktiga nyheter från Gustaf III:s hov där han utnämnts till kammarherre hos drottningen:

Vad jag är lycklig att ha en vän som du. Jag omfamnar hela rymden som skiljer oss åt och mitt hjärta bebor jorden på den du är. Det förefaller mig just nu att det skönaste öde som någonsin fanns är mitt och att jag är skyddad mot alla oväntade motgångar.⁵⁶

⁵² Creutz till Stedingk, Paris 16.5.1773.

⁵³ C a s t r é n, s. 60–61.

⁵⁴ ”*Non on n'a jamais aimé comme je t'aime et personne n'aimera comme moi.*” Creutz till Stedingk, Paris 24.6.1773.

⁵⁵ ”*A present j'ay pitié du reste de l'univers*”, Creutz till Stedingk, Compiègne 23.7.1773.

⁵⁶ ”*Que je suis heureux d'avoir un ami comme toi. J'embrasse toute l'espace qui nous separe et mon coeur habite la terre ou tu es. Il me semble à present que le destin le plus beau qui fut jamais est le mien et que je suis a l'abrit même de tous les coups du sort.*” Creutz till Stedingk, Compiègne 15.8.1773. Jämför: ”*Jamais il n'y a eu un ami comme toi. Dieu que je suis heureux de te posseder. Je suis fier de pouvoir me dire que j'ai l'ami le plus vertueux et le plus parfait qui existe.*” Creutz till Stedingk, Paris 11.11.1773.

Denna vänskap, då Creutz upplevde den som starkast, utplånade allt annat.⁵⁷ Paris mondäna nöjen, grevinnan Stroganoffs mottagningar, det magnifika men ensliga Versailles, ja rentav det vackra vädret föreföll trista och intetsägande i jämförelse med den allt dominerande vänskapen. Creutz skrev att han ”lefver och andas”, ”lefver och dör” för Stedingk och älskade honom ”öfver alt i världen mera än mig sjelf, mera än mitt lif”. Han ville veta allt om Stedingks hälsa, hans resor, hans liv vid det svenska hovet och hans kärleksaffärer. Han förklarade att han inte kunde leva om Stedingks vänskap för honom skulle upphöra.⁵⁸

Creutz ville äga sin väns hjärta och ge honom allt. Sin extrema och individualistiska syn på vänskapen uttryckte han så här:

Vet du att jag är nästan förargad över att du inte saknar någonting och mitt hjärta är tillräckligt nyckfullt för att frukta den tid då du inte längre kommer att behöva mig. Jag skulle vilja att du fick allting genom mig, liksom jag skulle vilja vara dig skyldig allting, och jag tror att detta är vänskapens sanna natur.⁵⁹

Innan Creutz blivit Stedingks så underdånige och svartsjuka vän hade han varit hans gynnare. Creutz intog gärna en broderligt beskyddande hållning gentemot yngre ståndsbröder. Då Stedingk drabbades av någon åkomma ville Creutz att han skulle återvända till Frankrike, där klimatet var bättre och Creutz kunde ta hand om honom – ”det vore i så fall jag som skötte om Er hälsa, ty på denna punkt litar jag mindre på Er än på mig själv”.⁶⁰ Det är något samtidigt överbeskyddande och nitiskt självuppoftande i denna vilja att ömt vårda och ödmjukt tjäna vännen. En annan gång förklarade Creutz att ingenting var som att leva med en vän vars öde man styrde, som inte hade någon annan vilja än ens egen och vars alla önsknings gällde en själv.⁶¹ Härmed avsåg dock Creutz i lika hög grad sig själv som sin

⁵⁷ ”Din vänskap uppfyller allt, som gör mitt öde och min lycka.” Creutz till Stedingk, Paris 9.5.1773.

⁵⁸ Creutz till Stedingk, Paris 9.5.1773, 16.5.1773, och 24.6.1773.

⁵⁹ ”*Sais tu bien que je sois presque fâché que rien ne te manque et mon coeur est assés capricieux pour craindre le tems où tu n'aura plus besoin de moi. Je voudrais que tu tires tout de moi, tout comme je voudrais te devoir tout, et je crois que c'est là le vrai caractere de l'amitié.*” Creutz till Stedingk, Paris 27.11.1773.

⁶⁰ ”*Je voudrais que vous fussies ici, ce seroit moi alors qui prendroit soin de Votre sante, car pour cet article je me fie moins à Vous qu'à moi meme.*” Creutz till Stedingk, Compiègne 14.8.1774.

⁶¹ ”*Crois moi, rien n'est tel que de vivre avec un ami dont on fait le destin, qui n'a d'autre volonté que la notre et dont tous les voeus sont pour nous. Tu connois cet ami. Ne le laisse pas languir trop long tems dans l'attente de te revoir.*” Creutz till Stedingk, Paris 29.5.1773.

unga vän. Han underströk flera gånger hur hans liv och lycka nu var beroende av Stedingks vänskap.⁶² Så omvändes och uppvägdes den ursprungliga ojämlikheten i deras relation: det var inte längre den unge officeren som var beroende av ambassadörens välvilja, utan greve Creutz som inte klarade sig utan Stedingks vänskap.

I vännens frånvaro och då breven uteblev förvändes den hängivna vänskapen i ett lidande. När han inte hade sin vän hos sig, inte hörde av honom, eller då vännen misstrodde honom, drabbades ambassadören av melankoli, ensamhet och oro. Creutz behov av att älska och tillägna någon sina känslor yttrade sig i form av svartsjuka påminnelser om att Stedingk skulle minnas sin vän och skriva oftare samt klander då han inte gjorde det:

War lyckelig, war nöjd min bästa, min öma vän, om du will att jag skall wara lyckelig, men tänk ofta på mig och lämna aldrig åt någon annan det rum jag har uti dit hjerta. Jag kan intet lefwa om intet jag har der det första rummet, och all min sällhet består deruti att jag wet att du har ingen som du håller mera af än mig.⁶³

Sorg och glädje, smärta och förtröstan blandades med varandra i Creutz brev, än förtvivalde av oro, än förnöjda och förtjusta. Till den rousseauanska känslolosamheten hörde att få avsmak för livet ifall det måste levas utan hjärtats utvalda. Brevet från Sverige påminde Creutz om att han skulle leva och gläda sig för sin vän. De blev en mani för den ensamme ambassadören, som sade sig leva blott av behovet att älska, väntade med bävande hjärta på brevbäaren, och ”räknar av mitt liv blott de stunder då jag tänker på dig”.⁶⁴

Creutz beskrev flera gånger hur den överväldigande känslan fått honom att gråta vid mottagandet av vännens brev eller då han måste avsluta ett brev.⁶⁵ Gråten behövde inte uppfattas som ett effektsökande dramatiskt pa-

⁶² ”*Il depend de toi de perpetuer mon bonheur en m'ecrivant souvent. Je devore tes lettres, je les lis mille fois et mille fois je baise les caracteres que ta main a tracés.*” Creutz till Stedingk, Paris 29.5.1773.

⁶³ Creutz till Stedingk, Paris 16.5.1773. Jfr: ”*Ecris moi toutes les semaines au nom de Dieu écris moi*”, Compiègne 23.7.1773; ”*Vous m'avez promis une lettre par semaine vous mettés deja un mois d'intervalle*”, Compiègne 1.8.1773.

⁶⁴ Creutz till Stedingk, Paris 27.11.1773 och Compiègne 23.7.1773. ”*Adieu mon adorable ami, je ne vis je ne respire que pour toi et je ne compte de ma vie que les mommens ou je pense à toi*”, Creutz till Stedingk, Compiègne 23.7.1773.

⁶⁵ ”*Du är alt för mig, mitt hjärta är pressat, och mina tårar rinna. J'ai une peine infinie à quitter La plume*”, Creutz till Stedingk, Paris 16.5.1773; ”*mes larmes ont coulé quand j'ay lu ces mots : pourquoi r'aje quitte*”, Creutz till Stedingk, Paris 29.5.1773; ”*j'ay reçu tes lettres avec*

tos eller som ett tecken på obalans. Tvärtom kunde de milda tårarna verka befriande och tröstande, förutsatt att rörelsen var naturlig, inte affekterad. Att låta sig röras till tårar ansågs vara ett tecken på ett rent hjärta och ett oskyldigt sinne. Caraccioli hade uttryckt förhoppningar om att människorna snart skulle återupptäcka sina hjärtans ömhet. Om tårarna skrev han att de var värdiga uttryck för en sann och uppriktig tillgivenhet. Att ohämat kunna skratta och gråta var ett tecken på en ”vacker själ”, medan att återhålla sina tårar var onaturligt och enligt Caraccioli rentav opassande, skrytsamt och högdraget.⁶⁶ Han ansåg att det bara var fördärvade människor som inte kunde gråta och beklagade att samtidens cyniska *bel esprit* gjort människorna rädda för att visa sina känslor.⁶⁷

Också Creutz ansåg det vara en lycka att ha ett ömt hjärta, ty de lätttrörda själarna var mest begåvade för vänskapen och älskade med de ädlaste känslor. Flera gånger uttryckte han sin glädje och tacksamhet över att han hade en så älskvärd vän, vars brev stillade hans melankoliska sinne och gav hans liv en mening.⁶⁸

Oftare uttryckte dock Creutz brev till Stedingk från år 1773 mer motstridiga, överväldigande känslor, förvirring, patos och excess, och det var inte alltid med glädjetårar som han vätte pappret. Insikten att vännen var långt borta och att vänskapen var bräcklig och beroende av korrespondensen, gjorde ambassadören nedslagen och framdrev bittra tårar, som då det framgått att sex av hans brev försvunnit på vägen och Stedingk trodde att Creutz inte längre

transport, j'ay pleuré de tendresse en les lisant mais mon coeur a été fermé à la joye quand j'ay vu que tu n'as point reçus de lettres de moi”, Creutz till Stedingk, Paris 24.6.1773; ”tes deux dernieres lettres mon cher Stedingk m'ont touché jusqu'aux larmes j'y ai vu ta belle ame et j'y ai reconnu mon ami”, Creutz till Stedingk, Paris 16.9.1773; ”adieu mon meilleur mon unique ami, mon coeur est suffoqué, je sens couler quelques larmes helad quand te serrerais-je dans mes bras”, Creutz till Stedingk, Paris 27.11.1773.

⁶⁶ ”Exclure les larmes est une magnanimité fanfaronne”, Caraccioli, s. 61.

⁶⁷ ”Rire avec ceux qui rient, pleurer avec ceux qui pleurent, c'est la qualité d'une belle ame, & il n'y a que les hommes dénaturés, qui puissent contredire cette maxime; mais nous vivons dans un siècle où l'on a honte de paroître humain, & où l'on se fait un point d'honneur d'affecter un stoïcisme dont nos pères auroient rougi. Quand reviendront ces temps heureux où le bel esprit ne faisoit pas taire le bon coeur, & où l'on trouvoit des maîtres & des amis tendres & généreux!” Caraccioli, s. 62.

⁶⁸ ”J'ay remercié le ciel de m'avoir donné un ami tel que toi et je l'ay encore remercié de m'avoir donné un coeur qui en connoisse tout le prix.” Creutz till Stedingk, Compiègne 8.8.1773. ”Mon cher et digne ami. J'ay ete infiniment touché de ta dernière lettre, elle m'a fait éprouver la douce satisfaction d'une ame que l'amitié console, j'étois triste et agité ta lettre m'a rendu le calme et le bonheur”, Creutz till Stedingk, Paris 4.12.1773.

höll av honom: ”jag är för svag, mina tårar rinner, och ändå ger mig min gråt ingen tröst. Den är för bitter. O min vän du plågar mig.”⁶⁹ Creutz var medveten om att denna patetiska känslomhet kunde uppfattas som överdriven eller genant och bad Stedingk hålla breven för sig själv eller bränna dem, då han inte urskuldade sin ”svaghet” med tillägget: ”men huru kan man trösta sig eller huru kan man dölja sitt hjerta för en så älskad vän”.⁷⁰

För att hantera, förlika sig vid och slutligen hänge sig åt så upprörande känslor krävdes enskildhet. För att meditera över vänskapen och ge fritt utlopp åt sin rörelse drog sig Creutz under försommaren 1773 tillbaka till skogen, där han erinrade sig sina promenader med sin vän. Promenaden och tårarna, det ädla och uppriktiga gråtandet i den ’äkta’ naturen, vilket även Caraccioli berört, höll på att bli ett litterärt *topos* under det allt mer natursvärmiska 1760-talet.⁷¹ Creutz vän bland de franska filosoferna, Marmontel, berättar i sina memoarer hur de båda brukade promenera tillsammans på Marmontels lantställe och diskutera känslor, tankar, politik, moral och konst: ”En dunge nära Alfort var vilostället för våra promenader. Där utvecklade och utbredde han sin själ med mig.”⁷² Det är inte klart om det var till samma dunge som Creutz avsåg att dra sig tillbaka då han fått Stedingks första brev, när han den 16 maj 1773 fyllde en hel sida med glädjerop, innan han kunde samla sig till att börja umgås med vännens brev istället för med vännen själv:

Jag åker idag till landet, jag tar med mig ditt brev, jag skall läsa det i skogen det skall göra den vackrare för mig. Jag skall kyssa det, jag skall trycka det mot mitt bröst, jag skall gråta och jag kommer att vara lycklig.⁷³

Gråten var här euforisk, ett uttryck för det svällande hjärtats innerliga och legitima rörelse. Samma mönster upprepade sig i de följande breven: Creutz åkte på försommaren varje dag till landet, tog med sig Stedingks brev på sina

⁶⁹ ”*Je suis trop foible, mes larmes coulent, et mes pleurs cependant ne me soulagent point. Elles sont trop amers. O mon ami, tu me fais souffrir.*” Creutz till Stedingk, Paris 24.6.1773.

⁷⁰ Creutz till Stedingk, Paris 9.5.1773.

⁷¹ Anne Vincent-Buffault, *Histoire des larmes. XVIIIe–XIXe siècles* (Paris 2001, första uppl. 1986), s. 70.

⁷² ”*Un bosquet, près d’Alfort, était le lieu de repos de nos promenades. Là, son âme se dilatait et se déployait avec moi.*” Jean-François Marmontel, *Mémoires* (Paris 1999), s. 302.

⁷³ ”*Je vais aujourd’hui à la campagne, je prendrai ta lettre avec moi, je la lirai dans les bois elle les embellira pour moi. Je la baisera, je la presserai contre mon sein, je pleurerai et je serai heureux.*” Creutz till Stedingk, Paris 16.5.1773.

vandringar, läste dem där på nytt och på nytt, ”hundra gånger”,⁷⁴ och tänkte ständigt på sin vän. Under högsommaren, då hovet vistades i Compiègne, fortsatte han samma svärmiska självbedrägeri där: ”Jag promenerar varje dag i skogen och tror att jag är med min vän. Där är jag lycklig för jag drömmer oupphörligen om dig.”⁷⁵ Genom att åkalla vännen, drömma om honom och upprepa denna ritual varje dag skapade Creutz en illusion av att vännerna aldrig separerats. Genom att redogöra för sina promenader och därtill be vännen utföra samma minnesövning försökte han garantera ömsesidighet och ge en ny, telepatisk styrka åt vänskapen, som därmed skulle triumfera över det fysiska avståndet mellan den franska huvudstaden och svenska Pommern, där Stedingk besökte sina föräldrar: ”Min själ flyger med detta brev till Lentschow. På promenaden, på ängarna i skogen tänk på våra promenader.”⁷⁶

Creutz vandringar med vännens brev i skogen återspeglade även en stark naturkänsla eller rättare sagt tro på växelverkan mellan natur och känsla. Genom sinnesförnimmelsernas intryck rördes själen till förnyad energi och känslösam hänförelse (*élans de sensibilité*).⁷⁷ Naturen väckte sinnena, utvidgade själen och förstärkte därmed det känsliga, svällande hjärtats rörelse över vänskapen och minnet av den frånvarande, älskade vännen, vilket i sin tur åstadkom en sådan ”omåttlig känslighet” (*excès de sensibilité*) att naturen föreföll ännu vackrare än vad den var. Liksom tidigare i sin lyrik anknöt Creutz känslans och själens, d.v.s. hjärtats, pånyttfödelse till den vackra våren, grönskan, den ljuvliga sommaren och den friska, svalkande skogen:

Min Gud vad årstiden är vacker och vad landsbygden är förtjusande. Jag åker varje dag dit för att insupa livskraft och förnygra mina sinnen. Mina känslor får därav ny styrka eftersom jag där ständigt tänker på dig.⁷⁸

Smaken för det bukoliska är allmänt kännetecknande för en tid då pastorallerna, landskaps-, trädgårds- och årstidsdikterna blev en allt mer uppskattad

⁷⁴ ”*Tes lettres me suivent à la promenade ou je les relis cent fois.*” Creutz till Stedingk, Paris 10.6.1773.

⁷⁵ ”*Je me promene tous les jours dans la forêt et je crois être avec mon ami. J’y suis heureux car je reve sans cesse à toi.*” Creutz till Stedingk, Compiègne 23.7.1773.

⁷⁶ ”*Mon ame vole avec cette lettre à lentschow. à la promenade, dans les près dans les bois songe à nos promenades.*” Creutz till Stedingk, Paris 29.5.1773.

⁷⁷ Ma u z i, s. 319 f; se även M i c h e l D e l o n, *L'idée d'énergie au tournant des Lumières* (Paris 1988).

⁷⁸ ”*Mon Dieu que la saison est belle et que la campagne est ravissante. J’y vais tous les jours puiser la vie et rajeunir mes sens. Mes sentiments en acquierent de nouvelles forces puisque j’y songe sans cesse à toi.*” Creutz till Stedingk, Paris 23.5.1773.

litterär genre, bl.a. genom nya översättningar av Vergilius, såsom abbé Delilles version av *Georgica*, som även fanns i Creutz bibliotek.⁷⁹ Också Goethes unge Werther, som skulle komma till världen följande år, fann i naturen en spegel och balanserande pendang för sina känslor. Känslan som metafysiskt begrepp var ett uttryck för den naturliga energin, och som materiell och mekanisk varelse rördes människan av naturens lagar. Genom Stedingks välgörande vänskap fann sig Creutz i harmoni med naturen: ”du har gjort mitt liv intressant, du har fördubblat mitt väsen, jag känner att mitt hjärta är i frid med hela naturen.”⁸⁰ Creutz skildringar av sommaren som den period då naturen fullbordas och människan försonas med sig själv återspeglar direkt de uppfattningar om naturen som framträder i den från d’Holbachs koteri bekante Saint-Lamberts dikt *Les Saisons* från år 1769, vilken senare även fann en plats i ambassadörens bibliotek.⁸¹

Creutz betonade ständigt för Stedingk hur hans vänskap var ”ren” och ”oegennyttig” (*désintéressée*) samtidigt som han ville ha uppmärksamhet, brev och bevis på vännens trofasthet och tillgivenhet. Detta behöver inte tolkas som att Creutz var krävande och självisk. Vänskapskulten och hyllandet av den unika relationen mellan två själsfränder förutsatte en mycket stark reciprocitet på ett abstrakt, känslomässigt plan. Så länge som vi inte vet huruvida Stedingk besvarade Creutz brev på motsvarande sätt eller om de skiljde sig anmärkningsvärt från ambassadörens, framstår dennes uttryck för vänskapen dock ställvis som ganska narcissistiska. Detta erkände också Creutz själv:

Jag tränar nu efter dina brev. Jag är omättlig, det medger jag, men hur skulle man kunna älska dig medelmåttigt. [...] Du gör all glädje och all lycka i mitt liv. Jag återhåller min penna jag fruktar att pladdra för mycket om mina känslor för dig jag skulle aldrig kunna sluta om jag lät mig hänfalla farväl tusen gånger farväl min älskling.⁸²

⁷⁹ Esko Häkli, ”Gustav Philip Creutz och hans bibliotek”, *Opuscula. Kirja- ja oppihistoriallinen aikakaukirja. Bok- och lärdoms-historisk tidskrift*, 1984:1, s. 25, nr 1613.

⁸⁰ ”*Tu m’as rendu la vie interessante, tu as doublé mon etre, je sens que mon coeur est en paix avec toute la nature.*” Creutz till Stedingk, Paris 29.5.1773.

⁸¹ Häkli, s. 24, nr 1529. Creutz exemplar från år 1775.

⁸² ”*Je languis a present à pres tes lettres. Je suis insatiable j’en conviens, mais le moyen de t’aimer mediocrement.*” [...] ”*Tu fais toute la joye et le bonheur de ma vie. Je retiens ma plume je crains de bavarder trop de mes sentiments pour toi je ne finirais pas si je me laissois aller adieu mille fois adieu mon bien aimé.*” Creutz till Stedingk, Paris 10.6.1773.

I den sista, andfådda frasen utan kommatecken poängteras författarens lust att fortsätta samtalet genom en allt snabbare upprepning av svårigheten att återhålla pratet, och svårigheten att sluta understryks ytterligare genom upprepningen av ordet *adieu*. Brevet slutar som ofta med orden *mon bien-aimé*, som om Creutz velat stanna vid dem för att njuta av dess klang – en annan gång tillade han, efter att ha kallat Stedingk sin bästa och enda vän: ”om det fanns ett ömmare namn skulle jag ge dig det.”⁸³

Det är tydligt att den gamla skalden i korrespondensen med den unga vän som ”fördubblat hans väsen” hänfallit till glädjen att åter leka med språket. Det även för Creutz anmärkningsvärt kraftiga bruket av stilistiska effekter och emfaser tyder på detta. Genom antiteser, stegrande fraser som återfaller, ytterligheter som förbyts i andra ytterligheter uttrycks känslans växlingar:

Min övermåttliga känslighet förtär mig, orolig upprörd kan jag inte reda ut mina egna känslor, jag tror det vore bättre att inte finnas till, men det är så ljuvt att leva för dig. Ett ord en blick av dig tröstar mig för allt jag lider.⁸⁴

Poetens uppriktiga hängivelse, inlevelse och exaltering av sin egen känsla framträder även i hyperboliska formuleringar om liv och död, blod och själ, hälsa och sjukdom. Förutom att Creutz bedyrade Stedingk sin vänskap intill döden – det gjorde han också för Clas Julius Ekeblad – förklarade han att han ville ge honom ”sitt liv och sitt blod”, uppoffra allt för honom, och äga allt för att ge honom allt.⁸⁵ Om Stedingk kom tillbaka till våren 1774 menade Creutz att han trodde han skulle dö av glädje.⁸⁶ Hyperbolerna var dels uttryck för hängivelse och vilja till uppoffran, dels metaforer för hjärtats och själens lidande, ångest och oro. Med förkärlek talade Creutz om sitt känsliga hjärta, ofta i fysiska metaforer: hjärtat ”klappar”, är ”pressat”, ”förblöder”, ”brister”, är ”förtorkat”, ”uppskrivas” eller ”andas”. Hjärtat tillhörde 1600-

⁸³ ”*Adieu o mon meilleur, mon unique ami s'il existoit un nom plus tendre je te le donnerois.*” Creutz till Stedingk, Paris 29.5.1773.

⁸⁴ ”*L'excès de ma sensibilité me consume, inquiet, agité je ne demeure pas mes propres sentimens, je crois qu'il vaudroit mieux ne pas exister, mais il est si doux de vivre pour toi. Un mot un regard de toi me console de tout ce que je souffre.*” Creutz till Stedingk, odaterat, sannolikt skrivet före Stedingk lämnade Frankrike.

⁸⁵ ”*Tu sais combien mon amitié est pure et desinteressé, je voudrais te donner ma vie et mon sang, je voudrais te sacrifier tout, je voudrais posséder tout pour te donner tout.*” Creutz till Stedingk, Paris 16.5.1773.

⁸⁶ Creutz till Stedingk, Paris 27.11.1773.

och 1700-talets sentimentala allmänsatser, men dess rörelse och upprörelse var sannolikt för den späda och överarbetade ambassadören även en förnimbar fysisk verklighet.⁸⁷

En mer abstrakt term inom samma register var själen: Creutz omfamnade ofta brevledes sina vänner med ”hela sin själ”, och han förklarade att hans själ var förenad med Stedingks.⁸⁸ Själarnas förening som en symbol för den eviga, hållbara vänskapen nämns några gånger, ibland i ovanligt starka metaforer:

Du har nu blifwit et och det samma med hwad jag är, du är förenad med min tanke, med mitt blod, med mitt wäsende, jag har dig ständigt för mina ögon, jag känner dig ständigt uti mitt hjerta; jag söker ständigt de rum der jag sedt dig, der jag lefwat med dig och jag kan intet mera lemna dem.⁸⁹

Starka upplevelser och känslor var särskilt för ”de ömma hjärtana” fysiska sensationer, vilka kunde skapa lycka. Sålunda hade även vänskapen en kroppslig dimension. Vänskapen förpliktade till omsorg om liv, kropp och hälsa, till att bevara sig för sin vän. Creutz förklarade att han genom Stedingks vänskap lärt sig att bry sig om sitt liv och sin hälsa och att han vårdade sin hälsa och sitt välmående endast för sin väns skull.⁹⁰ I väntan på återförening försäkrade Creutz vännen om sina känslors ständaktighet, i en hyllning till den evigt bestående vänskapen:

Tror du att den vänskap jag har för dig skulle kunna minska? Skulle så sekler passera skulle den alltid förbli lika livlig, lika öm. Skulle än en hel värld skilja oss från varandra så skulle jag ständigt se dig inför mina ögon. I den största välgång kommer du alltjämt att förbli det föremål som uppfyller min själ, i motgång skall du trösta mig över allting, förlusten av rikedom, av ägodelar, av själva hälsan.⁹¹

⁸⁷ Creutz led under sin livstid upprepade gånger av reumatism, gikt och småningom även andnöd. Han avled den 30 oktober 1785 vid 54 års ålder, av allt att döma av hjärtinfarkt. Se *Castrén*, s. 422–427 och *Hultin*, s. 360–362.

⁸⁸ ”*Adieu mon cher mon tendre ami, mon ame est à jamais unie à la tienne.*” Creutz till Stedingk, Paris 24.12.1773. Jfr Creutz brev till Clas Julius Ekeblad, Paris 9.4.1771, Compiègne 1.8.1773, RA Ekebladiska samlingen, vol. 22.

⁸⁹ Creutz till Stedingk, Paris 16.5.1773.

⁹⁰ ”*Je ne m'occupe de ma santé et de mon bien etre que pour mon ami.*” Creutz till Stedingk, Paris 24.12.1773. Till den konvalescente Stedingk hade han skrivit: ”*Ach hwad du gläder mig då du säger att du skall sköta din hälsa för min skull.*” Creutz till Stedingk, Paris 16.5.1773.

⁹¹ ”*Crois tu que l'amitié que j'ay pour toi puisse diminuer ? Les siecles s'écouleront et elle resteroit toujours également vive également tendre. Un monde entier nous separeroit et je te verroit sans cesse devant mes yeux. Dans la plus grande prospérité tu sera toujours l'objet dont mon ame est*

Creutz och Stedingks vänskap verkar ha förändrats något under brevväxlingens tid. Från början en hierarkisk, beskyddande relation mellan den äldre ambassadören och den unge officeren, vars livliga, balanserade men känsliga sinne visat Creutz något nytt, hade deras vänskap utvecklats till en mer jämbördig relation där Creutz började försätta sig själv i moraliskt underläge och i beroendeförhållande till Stedingk. Under separationen tycks Creutz ha sökt gestalta vänskapens förändrade, nya natur genom allmänmoraliska resonemang om vänskapen som social dygd, vilka överensstämmer med teserna i 1700-talets avhandlingar om vänskap:⁹²

O min ömma, min enda vän vad du är mig kär, du har visat mig att vänskapen är den främsta av alla tillgångar, och den enda sak som tröstar människan. [...] När man är lycklig blir man älsklig, man skulle vilja att alla upplevde lyckan. Jag tror mig äga alla rikedomar i världen då jag äger ditt hjärta. När jag får brev av dig och går ut i societeten, är jag strålände glad och man finner mig så förändrad att man är beredd att gratulera mig till någon lycklig händelse som inträffat mig.⁹³

Senare i Creutz brev finns det tecken på att den yngre vännens växande men ännu växlande karaktär börjat dominera korrespondensen. Från och med att Stedingk börjat göra sig en plats vid hovet börjar allt oftare den starka, dygdiga, manliga vänskapen framträda som ideal. Creutz verkar att ha insett att den unga vännens karriär vid hovet kommit in i ett viktigt skede, och efter hand handlar det allt mindre om Creutz egna känslor och mera om råd om hur man skall uppträda vid hovet, vinna styrka och mod och dygdigt gå sin väg framåt.

Creutz manade sin unga vän till ödmjukhet, artig uppriktighet, sanning, karaktärsstyrka, mod och dygd, och bad honom övervinna högmod, passioner och lättja.⁹⁴ Från och med augusti 1773, då det framgick att Stedingk häftigt förälskat sig i fru Ribbing, vilket enligt Creutz var ytterst beklagligt

remplie, dans l'adversité tu me consolera de tout, des pertes de la fortune, des biens, de la santé même. Tu es l'univers pour moi." Creutz till Stedingk, Paris 24.6.1773.

⁹² Se M a u z i, s. 359 ff.

⁹³ "O mon tendre, mon unique ami que tu m'est cher, tu m'a fait connoître que l'amitié est le premier des biens, et la seule chose qui console l'homme. [...] Quand on est heureux on devient aimant, on voudroit que tout connut le bonheur. Je crois posséder tous les biens de l'univers en possédant ton coeur. Quand je reçois de tes lettres et que je sors dans la société, je suis tout radieux et on me trouve si changé qu'on est prêt à me féliciter sur quelque événement heureux qui m'est arrivé." Creutz till Stedingk, Paris 29.5.1773.

⁹⁴ Creutz brev till Stedingk, Compiègne 25.7.1773, 8.8.1773, 15.8.1773, Paris 29.8.1773, 6.10.1773, 10.3.1774.

emedan det distraherade honom i hans uppvaktning av kungen, betonade Creutz nödvändigheten att bemästra sin passion, emedan

...en häftig passion fördärvar oss, avlägsnar oss från våra plikter, upptar alla våra sinnen och förstör själens energi; man förlösar sina bästa dagar i dunkel, talangerna och snillet vissnar utan näring och sysselsättning.⁹⁵

Liknande moralkakor, om inte ännu hårdare gräddade, hade Creutz i mitten av 1760-talet serverat åt Gustaf Fredrik Gyllenborg, som varit hans oskiljak-tige vän tills Creutz åkte utomlands och Gyllenborg övergav sin lyra för att gifta sig och skaffa barn.⁹⁶

I breven till Stedingk återfinns idealen om balans, dygd, renhet och värdighet, som i den klassiska moralen inte enbart gällde den idealiska vänska-pen utan den balanserade människan och goda medborgaren överlag. Creutz uppmanade sin vän till självrannsakan i ensamhet, till flit och arbete, varmed Stedingk skulle återfå sin själsstyrka och undvika övermod och intrig. Dessa två odygder kännetecknade i samtida skrifter både den dålige hovmannen och den falske vännen, emedan de gav upphov till kabaler, osämja och dåligt rykte.⁹⁷ Creutz hade i sina egna dikter *Daphne* och *Hvad förnämligast utgjör en Hofmans Caractere?* fördömt det omoraliska leverne som han själv deltagit i som ung kavaljer vid hovet på 1750-talet. Före Stedingks passion för fru Ribbing hade Creutz i sina råd för vännens uppträdande vid hovet önskat att heder och dygd skulle utgöra grunden för deras vänskap.⁹⁸ På våren 1774, då vännen av allt att döma åter hade någon kärleksaffär, verkar Creutz ha fruktat att den veke Stedingk höll på att fördäras av sin omgivning och den ”korrumperade ungdomen” i Stockholm, och han uppmanade honom till styrka och värdighet:

⁹⁵ ”*Je vous plains infiniment mon bien aimé de la passion que vous avés prise pour Me R. elle vous distraira de l’objet principal dont vous devés sans cesse vous occuper c’est de plaire au Roy et de gagner sa faveur et sa confiance. Une passion vive nous perd, nous éloigne de nos devoirs, absorbe tous nos sens et détruit l’énergie de l’ame, on perd ses plus beaux jours dans l’obscurité [?], les talens et le genie se fanent faute de nourriture et d’occupation.*” Creutz till Stedingk, Paris 29.8.1773.

⁹⁶ Creutz till Gyllenborg, Madrid 10.22.1766, UUB Heilbornska samlingen, Y 63 a, samt kopia av odaterat brev sannolikt till Gyllenborg i RA Stedingkska arkivet, svenska arkivet, Curt von Stedingks arkiv, vol. 103.

⁹⁷ Se *Hours*, s. 15–76; *Caraccioli*, s. 115–116.

⁹⁸ ”*Je tacherai de mon coté de me rendre digne de mon ami et que notre union soit le lien le plus fort de l’honneur et de la vertu*”, Creutz till Stedingk, Compiègne 15.8.1773.

Vakna upp och var värdig att vara min vän, var värdig dig själv. [...] Bli åter dig själv och låt mig återfinna min vän. O min enda, min unika vän må dygd och mod för evigt vara de band som förenar oss.⁹⁹

Creutz moraliserande kring vänskapen slutade ofta i allmänsatser som försökte vara filosofiska men ibland förblev ganska platta. Trots den goda moralen om passionernas bemästrande och manlig dygd framstår hans vänskap som en besatt, possessiv och excessiv känsla, kanske sann men dock patetisk och hyperbolisk i sina uttryck. För en modern läsare är språket förvillande likt kärlekens, och det är knappast en överdrift att konstatera att Creutz älskade sin vän, i verbets ädla bemärkelse, även om de kraftiga hyperbolerna och starka försäkringarna lika mycket var ett uttryck för Creutz allmänna känslighet som för hans uppriktiga och varma vänskap. Hans tendens till en även i de samtidas ögon överdriven, dyrkande hängivelse och ett affekterat språk med flitigt bruk av metaforer och hyperboler framträder också i hans brev till Gustaf III samt i memoarlitteraturen om 1700-talets kulturliv i Paris.¹⁰⁰

Creutz hängav sig åtminstone då han skrev breven alldeles fullständigt åt sin känsla. Det råder dock knappast något tvivel om hans uppriktighet: som ett tecken på vännernas intimitet saknas både avslutande artighetsformuleringar och underskrift, i motsats till breven före Stedingks vistelse i Paris och Creutz brev till Ekeblad och andra vänner.¹⁰¹ Hans tillgivenhet för Stedingk slog långt över den konventionella, mondäna, men trots allt idealiska vänskap som Caraccioli beskrev. Den framstår som en ren och osjälvisk, passionerad men högst sannolikt platonisk kärlek som står ovan allt annat, en absolut vänskap upphöjd till dygd, ett exklusivt och exalterat själsförbund. Det är 1770-talets känslsamhet driven till sin spets, där vänskapens språk lånat alla de starkaste uttrycken för tillgivenhet och sinnesrörelse.¹⁰²

⁹⁹ ”Réveille toi et sois digne d’être mon ami, sois digne de toi même. [...] Reviens à toi même et fais moi retrouver mon ami. O mon seul, mon unique ami que la vertu et le courage soient à jamais les liens qui nous unissent.” Creutz till Stedingk, Paris 10.3.1774.

¹⁰⁰ Marianne Molander (éd.), *Le Comte de Creutz. Lettres inédites de Paris 1766–1770* (Göteborg & Paris 1987). Jfr uttalanden av t.ex. Madame Du Deffand och Madame d’Épinay. Madame Du Deffand, *Correspondance complète de Mme du Deffand avec la duchesse de Choiseul, l’abbé Barthélemy et M. Craufurt*, publié avec une introduction par M. le Mis de Sainte-Aulaire (Paris 1877), *passim*. Fernando Galiani & Louise d’Épinay, *Correspondance*, vol. V, éd. George Dulac & Daniel Maggetti (Paris 1997), s. 42.

¹⁰¹ Se breven till Clas Julius Ekeblad i RA Ekebladska samlingen, vol. 22.

¹⁰² Se Vincent-Buffault, *L’exercice de l’amitié*, s. 26–50.

Vänskapen, den sanna kärleken?

Den informella sociabiliteten erbjöd alternativa umgängesformer i förhållande till absolutismens hov. Vänskapens flykt från hovet innebar ett sökande efter enskilda, mer privata utrymmen för individernas känsla och frihet. Ett av dessa utrymmen blev landsbygden och naturen. Den starka naturkänslan, isoleringen och exalteringen, som lätt slog över i affekterat patos, framkallade ytterligare behov av balanserande element. I upplysningstidens kontinuerliga definierande av nya former av politiska samfund och samhällen värdesattes dygd och medborgerlighet. Vänskapen kom att bli en kanal även för dessa värden.

Vänskapen på 1700-talet kan definieras som frihet, känslighet, dygd och värdighet. Som alternativ sociabilitet övervann vänskapen könens begränsningar och erbjöd en mycket klarare uttrycksform för den 'sanna' känslan och personliga böjelsen än den erotiskt laddade kärleken. Att vänskapen sålunda fick ett starkt sentimentalt och affektivt innehåll innebar att den inte endast möjliggjorde erotiskt neutrala förbindelser mellan man och kvinna, utan paradoxalt nog även svärmisk vänskap och platonisk kärlek mellan män eller mellan kvinnor.

Därmed är det inte sagt att den kärleksfulla vänskapen skulle ha varit homoerotisk eller för de samtida ens tvetydig – trots kroppsliga metaforer, suckar och hjärtequal var det en klar moralisk skillnad mellan det ädla hjärtats 'naturliga' hänförelse och det svaga köttets böjelser. I synen på kärlek kan två plan urskiljas, den själsliga (platoniska eller kristna) kärleken samt den erotiska kärleken, som på 1700-talet ofta reducerades till de fysiska kärleksakterna (*le plaisir*). Den förra var medveten, moralisk och utmärkte människan som andligt upphöjd varelse, den senare oregerlig och djurisk. Verbet älska hade också två innebörder, att hålla av och att älska fysiskt, en dubbel betydelse som bevarats i gängse franskt språkbruk.

Mot bakgrunden av detta synsätt är det inte heller förvånande att vänskapen på 1700-talet värdesattes högre än (den erotiska) kärleken.¹⁰³ Den idealiserade, moraliska vänskapen var 1700-talets sociala uttryck för drömmen om en förändligad kärlek, även om den ibland lånade fjädrar av det galanta, uppvaktande och kurtiserande hovmannaspråket. Som dygder var kärleken och vänskapen utbytbara. Vänskapen fick rentav ersätta kärleken. "Att älska som vän gör en lyckligare än att älska som älskare", förklarade Caraccioli, som också skrev om värdet av vänskap i äktenskapet.¹⁰⁴

¹⁰³ M a u z i, s. 360.

¹⁰⁴ "Aimer en ami rend plus heureux que d'aimer en amant." C a r a c c i o l i, s. 41.

Ett stort problem var dock passionerna. Ibland avsågs härmed fysiska drifter; ibland verkar åter ha avsetts moraliska lidanden. Med de nya, materialistiska och sensualistiska filosoferna blev det svårare att hålla den klassiska moral- och humörlärens definitioner i sär. Vänskapen skildrades också i allt mer exalterade toner, och också män, inte bara av sina passioner (i betydelsen drifter) styrda kvinnor, lät sin vänskap växa fritt, tills den nådde sådana proportioner att den inte längre rymdes inom den höviska adelskulturens umgängesnormer. Det innebar behov av nya definitioner, utrymmen och uttrycksformer. Ett av dessa nya balanserande och befriande element blev naturen, andra de 'dygdiga', 'filantropiska' eller 'medborgerliga' ideal som i slutet av seklets uppställdes för vänskapen.¹⁰⁵

Caraccioli hade talat om ett manligt sinne och beskrivit vänskapen som måttfull och vältalig. Den uttryckte sig mildt och värdigt, rättvist och förnuftigt; dess hänförelse var lugn, skämten naturliga, klandern moderat, bannorna vänliga och grovheterna (*licences*) respektfulla.¹⁰⁶ Enligt denna skala var Creutz sätt att uttrycka sin vänskap och sina moraliska lidanden ganska excessivt, men dock inget undantag.¹⁰⁷ Brevet till Stedingk kan ses som en extrem gräns för hur långt man kunde vandra på den fuktiga stigen i tårarnas och suckarnas skog utan att förvirra sig in på *la carte du tendre*. Det är oklart huruvida Creutz brevväxling med Stedingk fortsatte efter december 1774 – sannolikt gjorde den det, i någon mindre exalterad form. Stedingk återvände till Frankrike år 1778. Senare i sitt liv brevväxlade han med en annan skald, vännen från hovet Johan Gabriel Oxenstierna, som i sina brev uttryckte sin beundran för Stedingks oförvitliga karaktär och manliga mod samtidigt som han mindes hans mildhet, älskvärdhet och kvinnoaffärer. Oxenstiernas uttryck för vänskap var också betydligt nyktrare, även om de återspeglade ömhet, förtrolighet och känslighet, och samtidigt hyllade vänskapen som den universella kraft som möjliggjorde fredlig och hövlig samvaro inte enbart mellan individer, utan också mellan folk och länder:

Ni är Vänskapens Gud. Hon etablerar sig överallt där Ni bor, och knyter genom Era händer samman banden som förenar Nationerna.¹⁰⁸

¹⁰⁵ Vincent-Buffault, *L'exercice de l'amitié*.

¹⁰⁶ Caraccioli, s. 84.

¹⁰⁷ Jfr Vincent-Buffault, *L'exercice de l'amitié*, s. 26–50.

¹⁰⁸ "Vous etes le Dieu de l'Amitié. Elle s'établit partout ou vous residez, et serre par vos mains les liens qui unissent les nations." Oxenstierna till Stedingk, Stockholm 8.10.1804, RA Stedingkska arkivet, svenska arkivet, Curt von Stedingks arkiv, vol. 105.

Adelsdamen som konsument på 1700-talet

JOHANNA ILMAKUNNAS

Allra senast från och med den ökade bekvämlighetsproduktionen (*produits de commodité*) på 1700-talet spelade kvinnorna en betydande roll inom konsumtionskulturen. Den sociala elitens damer innehade med sin påfallande och synliga konsumtion en viktig roll i den materiella offentligheten. En dam av eliten var i sig själv en spegel för makens eller faderns position och förmögenhet. Med en tillspetsning kan man säga att målet och förutsättningen för hennes tillvaro var att konsumera och visa upp det som männen producerade och inbringade.¹ Kvinnan representerade sin makes eller faders sociala och ekonomiska position. Hon var ett objekt och ett slags egendom, som kunde visas upp som ett dyrbart och vackert föremål. Ändå var kvinnan inte bara ett objekt utan också ett subjekt vars egna val, önskemål och beslut var avgörande för den bild som hon gav av sig själv, av sin make och sin familj. Adelsdamerna konsumerade för att skapa sig välbehag, stabilisera sin identitet och för att representera sin samhällsställning. Adelsdamens olika val som konsument hade stor betydelse, och deras inflytande sträckte sig långt utanför hennes egen levnadsmiljö. Valen mellan inhemska och utländska varuförmedlare eller hantverkare var inte likgiltiga: genom sina val kunde adelsdamen upphöja vissa köpmän till en ställning som de mest populära och mest uppskattade. Å andra sidan var det lika väsentligt för

¹ Amanda Vickery, 'Women and the world of goods: a Lancashire consumer and her possessions, 1751–81', John Brewer & Roy Porter (eds), *Consumption and the World of Goods* (London and New York 1993), s. 274–301; jfr Thorstein Veblen, *Joutilas luokka* (*The Theory of the Leisure Class*, 1899), övers. Tiina Arppe & Sulevi Riukulehto (Helsinki 2002), s. 54–55, 85–88, 96–97, 100–102, 183–185.

aristokratin att besöka den mest uppskattade köpmannens affärer, och på så sätt visa sin kunskap om modeteller sin moderiktighet.²

Kvinnorna inom aristokratin och det rika borgerskapet hade stor självständighet även om de var ekonomiskt beroende av sina män. De kunde leva relativt fritt och tillfredsställa sina materiella och intellektuella behov så länge deras far eller äkta man betalade allt.³ Adelsdamen hade relativt stor ekonomisk makt om hon hade tillgång till mycket pengar eller om hon hade ansvar för ett stort hushåll. Bara en änkas ekonomiska situation garanterade en sådan ekonomisk självständighet som också medförde ett eget ansvar för penningangelägenheter, utan manligt bistånd.

Det är paradoxalt att man utgick från att kvinnan använde pengar eller köpte sig moderiktiga kläder, annan ekipering och smycken, samtidigt som man förutsatte att hon var en duktig och sparsam hushållerska. Speciellt adelsdamer som bodde på landsbygden och i mindre städer ansvarade för familjens hushåll. Ibland var de ansvariga inte bara för hemmets utan för hela godsets hushållning och ekonomi. Adelsdamerna hade ofta ansvar för gårdens produktion och konsumtion, vilket relativiserar bilden av mannen som producent och kvinnan som konsument.⁴ Å andra sidan ansvarade hushållerskor i många högadliga familjer för de praktiska angelägenheterna och för hushållens vardagliga utgifter. I sådana fall behövde adelsdamen inte bry sig om eller ta ansvar för kostnader för till exempel måltider, rena kläder, ljus, värme eller snöskottning på vintern.

Adelsdamerna som konsumenter i bildkonsten

Kvinnorna och deras sätt att konsumera framträder mycket ofta i 1700-talets bildkonst, i måleri, teckningar eller karikatyrer. Kvinnorna, deras värld och liv, salonger, möbler, kläder, peruker, skor och dylikt hörde till tidens konventioner i konsten och avbildades av konstnärer som Antoine Watteau, François Boucher, Jean-François de Troy, Jean-Honoré Fragonard, Pehr Hilström d.ä. eller Niclas Lafrensen d.y.

² Jfr Natacha Coquery, *L'Hôtel aristocratique. Le marché du luxe à Paris au XVIIIe siècle* (Paris 1998), s. 88–105; se även Daniel Roche, *La culture des apparences. Une histoire du vêtement XVIe–XVIIIe siècle* (Paris 1991), *passim*.

³ François Bluche, *La noblesse française au XVIIIe siècle* (Paris 1995), s. 70.

⁴ Angela Rundquist, *Blått blod och liljevita händer. En etnologisk studie av aristokratiska kvinnor 1850–1900* (Stockholm 1989), s. 196–225; Amanda Vickery, *The Gentleman's Daughter. Women's Lives in Georgian England* (New Haven & London 1998), s. 127–160.

Genremåleriet som presenterade aristokratiska damer hemma i vardaglig omgivning, med sina vänner i salongerna, i trädgården eller i intima stunder beställdes ofta av förmögna konstsamlare.⁵ I dessa tavlor var högreståndsdamen ofta starkt erotiserad. Ett av de mest populära teman var en dam som klädde på sig eller av sig med hjälp av betjänter. Kontrasten mellan damen i *négligé* och kammarjungfrun eller någon annan klädd betjänt skapar en intim, erotisk och samtidigt lugn stämning. Målningar av denna typ hängdes upp i intima rum, sovrum eller kabinett. Målaren kunde i dessa relativt små målningar i detalj återge tyger, spetsar, pälsverk och smycken samt möbler, dekorationer och inredningsföremål.

Genremåleriet framställer eller skildrar inte verkligheten som den var, utan den verklighet som konstnären eller beställaren ville se och framföra i målningen.⁶ I vilket fall som helst belyser genremåleriet på ett mångsidigt sätt 1700-talet materiella kultur.

François Bouchers målning "Marchande de modes" eller "Morgonen" beställdes år 1745 av Sveriges kronprinsessa Lovisa Ulrika genom greve Carl Gustaf Tessin och dåvarande svenske ambassadören i Paris, friherre Carl Fredrik Scheffer.⁷ Den tjugiga lilla målningen visar kvinnans förhållande till varor och konsumtion på olika plan. Lovisa Ulrika som beställde tavlan var en målmedveten konstsamlare och konsument av kultur. Hon visste vem hon ville att skulle måla tavlan och hon bestämde dess motiv. Målningen var avsedd som den första i en serie av fyra målningar som skulle föreställa morgonen, middagstiden, kvällen och natten.⁸

På målningen ser vi en högreståndsdam i sitt kabinett eller toalettrum framför ett litet toalettbord. Hon har kanske just blivit friserad och kammad

⁵ Colin B. Bailey, 'Surveying Genre in Eighteenth-Century French Painting', Colin B. Bailey (ed.), *The Age of Watteau, Chardin, and Fragonard. Masterpieces of French Genre Painting* (New Haven and London 2003), s. 13–32; Thomas W. Gachtgens, 'Genre Paintings in the Eighteenth-Century Collections', Colin B. Bailey (ed.), *The Age of Watteau, Chardin, and Fragonard. Masterpieces of French Genre Painting*, s. 78–88.

⁶ Colin B. Bailey (ed.), *The Age of Watteau, Chardin, and Fragonard. Masterpieces of French Genre Paintings*; Michael Baxandall, *Patterns of Intention. On the Historical Explanation of Pictures* (New Haven and London 1985), s. 10–11, 98–99, 102.

⁷ Merit Laine, "En Minerva för vår Nord." *Lovisa Ulrika som samlare, uppdragsgivare och byggherre* (Stockholm 1998), s. 60; se även Bailey, s. 14–15 samt Colin B. Bailey, 'François Boucher, The Milliner', Colin B. Bailey (ed.), *The Age of Watteau, Chardin, and Fragonard. Masterpieces of French Genre Painting*, s. 226–229.

⁸ Laine, s. 60. Två av fyra målningar blev färdiga och skickades från Paris till Sverige.

François Boucher, Marchande de modes (Morgonen), 1746. Olja på duk, 64 x 53 cm. Nationalmuseum.

och är ännu inte fullt påklädd. Framför damen sitter en ung modehandlerska på knä presenterande sina försäljningsartiklar. Morgonljuset från ett fönster faller över de båda kvinnorna och får damens silkesklänning att skimra. Morgonen var ofta den stund på dagen då handlande besökte adliga hus och presenterade sina nyheter för ivriga köpare.

Bouchers målning är liten till formatet, 64 x 53 cm, men fullbelamrad med olika föremål. På toalettbordet som står i morgonljuset framför fönstret står en spegel, sidenband, små askar, en puderdosa och andra för 1700-talet typiska föremål. Bredvid toalettbordet i skuggan syns en del av ett damskrivbord med en öppen låda. På bordet finns en bok, en ljusstake och en solfjäder. Ett brev har fallit på golvet. I bakgrunden skymtar en ouppbäddad säng i en alkov. Gardinerna kring sängen och vid fönstret samt sängöverkastet är rosiga som damens kinder. Adelsdamen som är målningens huvudperson sitter i en bekväm karmstol, och i en annan fåtölj ligger en katt. En liten sybehörspåse hänger över ett armstöd bredvid katten. Som ofta i Bouchers tavlor löper ett tunt garn ut ur påsen.

Av största intresse i detta sammanhang är målningens tema: modehandlerskan och hennes adliga eller förmögna borgerliga kund. Damen är ensam med handlerskan och väljer själv vad hon skall beställa eller köpa. Hon är helt koncentrerad på att välja band som kanske kommer att bli framträdande dekorationer i hennes klädsel när hon skall ta emot besök eller själv besöka bekanta, eller gå på opera, konsert och teater. Lika viktigt som målningens synliga motiv är den miljö som den visar åskådaren. Små, intima varor ligger inför våra ögon för att beundras. Boucher visar kvinnan både som konsument och köpare och som handlare.

Den svenske konstnären Pehr Hilleström d.ä. har vid mitten av 1700-talet skildrat en ung dam som i sitt kabinett mottar en modehandlerska. Sannolikt har målningen inspirerats av Bouchers ovan beskrivna tavla. Målningarna förenas av temat och av det faktum att köparen, som är av högre stånd än modehandlerskan, sitter. På Hilleströms målning mottar den unga damen modehandlerskan på kvällen – eller kanske sent på eftermiddagen. Ett enda ljus belyser kvinnornas ansikten och skapar skarpa skuggor. Modehandlerskan presenterar plymer och tyger för damen och visar hur plymerna skulle passa ihop med en moderiktig stråhatt. Stråhatten och det tunna tyget på bordet ger antydning om att det är vår eller sent på vintern. Stråhatten behövs först på sommaren, men en kvinna som följer modet skall köpa sina sommarplagg i god tid.

Peter Hilleström d.ä., Ung dam mottager i sitt kabinett en modehandlerska, ca 1785. Olja på duk, 79 x 65 cm. Nationalmuseum.

Pehr Hilleström d.ä., Morgontoiletten, boudoir-scen, 1776. Olja på duk, 73 x 82 cm. Nationalmuseum.

I det svenska kabinettet finns inte lika många små föremål som i det franska i Bouchers målning. Inredningen består av ett bord bakom vilket den unga damen sitter, en stor spegel och ett konsolbord framför denna samt två porträtt. Den unga damen bär en blå dräkt, en tunn vit duk, löst knuten om halsen, och en vit spetsmössa med blått band. Modehandlerskan är klädd i en blå pälsbrämad kapp och en styckemössa.

En annan målning av Pehr Hilleström d.ä., "Morgontoiletten, boudoir-scen", föreställer en adelsdam under sin morgontoilet. Hon sitter vid ett spegelbord klädd i en puderkappa och låter sätta upp sitt hår. Morgontoiletten var en halvt offentlig händelse under vilken damerna mottog sina vänner och bekanta. Puderkapporna valdes därför ofta med stor omsorg, och

Okänd konstnär, Karikatyr av dam som låter lägga en hög frisy, 1770-tal. Olja på duk, 84 x 52 cm. Kulturen, Lund.

adelsdamerna lät sy dem av de finaste genomskinliga tunna tyger.⁹ Medan adelsdamen i Hilleströms målning får sitt hår friserat väljer hon dräkt, band och smycken för dagen. Hon fäster själv några moucher på kinden. En annan kvinna presenterar band som hon har i en liten ask, en tredje bär fram kläder att välja bland.

Boudoiren är elegant och moderiktigt inredd med spegelbord och skärm. I förgrunden leker två små hundar med en muff. På ett litet bord bakom damen står en kanna te, kaffe eller kakao, 1700-talets favoritdrycker som var vardagslyx hos aristokratin. Motivet följer åter de franska genremålningarnas teman – en vacker adelsdam som i sin salong eller sitt kabinett klär av eller på sig, mottar handlande, vänner och bekanta eller är försjunken i tankar, omgiven av 1700-talets *produits de commodité*.

Hilleström målade ofta kvinnor och salongsliv. Det är inte bara som konsument av materiella föremål som kvinnan framställs i hans målningar, utan också som konsument av kultur. Han skildrar läsande och skrivande kvinnor, kvinnor i konstsamlingar, i salonger upptagna av diskussion eller på konsert.¹⁰

Modet, konsumerandet eller kvinnorna i den materiella världen skildrades inte bara av konstnärer eller i brev, dagböcker och memoarer och av filosofer, författare, skaldar eller journalister. Modet och kvinnornas beroende av det gav också upphov till mängder av karikatyrer i form av målningar, teckningar eller grafiska blad. Två av de vanligaste temana är en åldrande kvinna på jakt efter sin forna skönhet samt de stora peruker som blev på modet på 1770-talet och som i sina mest karikerade former kunde ha en korg med frukter eller ett skepp på en mycket hög frisy.¹¹

En okänd svensk konstnär har målad en karikatyr av en dam som låter lägga en hög frisy. Damens peruk motsvarar ungefär hälften av hennes längd. Hon bär en elegant puderkappa av samma stil som damernas kappor på Bouchers och Hilleströms målningar. Det som gör denna karikatyr särskilt intressant är att de två herrar som friserar damen är adelsmän. Den ene nöjer sig med att mäta frisyrens höjd med sextant. Båda har moderna kläder, rock,

⁹ Se Riitta Pykkänen, *Säätyläisnaisten pukeutuminen Suomessa 1700-luvulla* (Helsinki 1982), s. 237–239.

¹⁰ Se Gerda Cederblom, *Pehr Hilleström som kulturskildrare I–II* (Stockholm 1927–1929).

¹¹ Om frisyer se Pykkänen, s. 257–266, och Aileen Ribeiro, *Dress in Eighteenth-Century Europe 1715–1789* (New Haven & London 2002), s. 234, 236.

väst, knäbyxor, vita silkesstrumpor, svarta skor med spänne och peruk. Ett definitivt tecken på att herrarna är adliga är deras värjor. På 1700-talet var värjan tillsammans med käppar och snusdosor en viktig del av en stilig adelsmans accessoarer.¹² Att det på denna karikatyr är adelsmän, inte en vanlig frisör, som friserar damen, är ett tecken på att den okända konstnären driver lika mycket med adelsdamer som har höga frisyrer som med adelsmän som beundrar dem.

Charlotta Sparre och den materiella världen

Låt oss nu studera närmare en adelsdam och hennes sätt att konsumera och använda pengar: friherrinnan Charlotta Fredrika Sparre, sedermera grevinnan Carl von Fersen. Charlotta Sparre (1719–1795) var dotter till generallöjtnanten och landshövdingen friherre Fredrik Henrik Sparre och hans första fru Virginia Christina Lilliehöök.¹³ Hon var därtill greve Carl Gustaf Tessins favoritniece – ett betydande släktband som vi kommer att se. Hon blev hovfröken hos Lovisa Ulrika 1744, då kronprinsessan ville visa sin aktning för Tessin.¹⁴ Den unga och vackra Charlotta Sparre var känd som ”La Charmante Rose”, och år 1748 gifte hon sig med en av sina många friare, greve Carl Reinhold von Fersen, hovman och en mycket rik herre. Hon slutade sin hovkarriär som drottning Sofia Magdalenas överhovmästarinna på 1780-talet.¹⁵

Sannolikt var det Tessins önskan att den unga Charlotta Sparre blev avporträtterad flera gånger, t.ex. av Jean-Marc Nattier, Gustaf Lundberg och Antoine Pesne. Ett annat exempel är ”Hönstavlan” av Johan Pasch och Johan Henric Scheffel – åter Tessins idé – där Charlotta Sparre är den andra från vänster bland Lovisa Ulrikas hovfröknar.¹⁶

¹² Se Lena Rangström, ’Bland franskinfluerade sprätthökar, gråtmilda natursvärmare och män i hemmadräkt – om 1700-talet’, Lena Rangström (red.), *Modelejon. Manligt mode 1500-tal 1600-tal 1700-tal* (Stockholm 2002), s. 218–245.

¹³ Gustaf Elgenstierna, *Den introducerade svenska adelns ättartavlor* II, Facsimilupplaga (Stockholm 1998), s. 685.

¹⁴ Lovisa Ulrika till Fredrik II 31.8.1744. Citerat i *Luise Ulrike, die schwedische Schwester Friedrichs des Großen. Ungedruckte Briefe an Mitglieder des preußischen Königshauses*, vol. I, 1729–1746, Hrsg. Fritz Arnheim (Gotha 1909), s. 65.

¹⁵ Elgenstierna, s. 685.

¹⁶ Om hönstavlan, se Anna Lena Lindberg, ”Farliga förbindelser. Lovisa Ulrika, Carl Gustaf Tessin och ’Hönstavlan’”, *Ljuva möten och ömma samtal. Om kärlek och vänskap på 1700-talet* (Stockholm 1999), s. 77–110; Gunnar W. Lundberg, ”La Charmante Rose.

Johan Pasch och Johan Henric Scheffel, Hönstavlan, 1747. Olja på duk, 71 x 88 cm. Grips-holm.

På sommaren 1739 reste den tjugoåriga Charlotta Sparre och hennes sextonåriga bror Carl Sparre till Paris med greve Carl Gustaf Tessin, Sveriges nya hemliga sändebud i Paris. Charlotta och Carl Sparre var släkt med Tessins hustru Ulrika Lovisa Sparre, som följde honom till Paris.¹⁷ I Paris levde Tessin på stor fot, och den unga Charlotta Sparre följde grevparet i den parisiska societetens virvlar.¹⁸ I september 1739 skrev Ulla Sparre till sin svägerska Augusta Törnflyckt:

Carl Gustaf Tessins nièce”, *Vision och gestalt. Studier tillägnade Ragnar Josephson* (Stockholm 1957); Roger de Robelin, 'Tessin och porträttkonsten', *Carl Gustaf Tessin och porträttkonsten* (Stockholm 1995), s. 35–48.

¹⁷ Lundberg, s. 150–151; Charlotta Wolff, 'Sveriges representation i Paris. Sändebuden och beskickningen under frihetstiden och den gustavianska tiden', HTF 2001:2 s. 176.

¹⁸ *Tableaux de Paris et de la cour de France 1739–1742. Lettres inédites de Carl Gustaf, comte de Tessin*, éd. Gunnar von Proschwitz (Göteborg & Paris 1983), *passim*.

Niëcen är förtjust i Paris och i allt vad hon ser och i alla vackra saker som folk säger henne. Hon har vunnit allmänt gillande här, och från drottning och hov finnes ej en enda, som ej är intagen i henne och låter henne veta det. Hennes uppsyn är oändligt vinnande och hennes sätt att kläda sig och väl arrangera sin toalett förhöjer mycket hennes utseende. Jag skall endera dagen tala med la Sallé om att ge henne danslektioner, efter Lavalle alltjämt är i Fontainebleau (det är han som undervisar Mesdames och Dauphin). Jag vill dock säga dig att min lilla elevs vackra ansikte är det minsta av hennes behag. Hon har ett intagande humör, jag har aldrig i mitt liv sett någon så mild och foglig, någon som det är lättare att leva med, alltid sig lik, alltid vid samma goda lynne.¹⁹

Charlotta Sparre bodde drygt två år i Paris hos Tessin och återkom till Sverige sommaren 1741.²⁰ Åren i Paris var betydelsefulla för henne på många sätt. När man studerar hennes brevväxling eller läser dagböcker och memoarer av andra som stod hovet nära lägger man märke till hennes smak för vackra och utsökta saker av hög kvalitet. I Paris lärde sig friherrinnan Sparre att kräva det bästa såväl bland materiella ting som av betjäningen. Hon lärde sig känna parisiska butiker, skräddare, guldsmeder och andra hantverkare; hon fick se vad en storstad kunde erbjuda en adelsdam i jämförelse med Stockholm. Lika viktigt som att köpa vackra kläder och saker var att visa sig i den stora världen, i den parisiska societeten.

När Charlotta Sparre kom tillbaka till Sverige beställde hon nipper, skor, kläder och ekipering från Paris. Det var de svenska diplomaterna i Paris som fick ta hand om friherrinnans kommissioner. Det var vanligt att ambassadören köpte saker i Paris och sände dem till Sverige, till kungafamiljen, hovet och den övriga adeln. De svenska ministrarna i Paris fick agera som ett slags lyxkommissionärer. De skickade till Stockholm t.ex. lyxiga ”tyger, peruker, hattar, dräkter och skrudar för kröningen 1751, ordensband, skor, mössor, handskar, band, nipper och juveler, buteljer, tobaksaskar och klockor, tavlor av Peronneau, Boucher och Chardin, estamper, böcker och *le Mercure de France*, en miniatyrmodell av ett operamaskineri, pendyler, möbler och till och med en mekanisk mus och en liten vagn”.²¹ De största beställningarna kom från Tessin och Lovisa Ulrika, båda passionerade samlare. En viktig del av Lovisa Ulrikas samlingar kom som kommissioner från Frankrike. Det var oftast just envoyén som fick ta hand om hennes beställningar av ”målningar,

¹⁹ Citat i Sigrid Leijonhufvud, *Omlering Carl Gustav Tessin I* (Stockholm 1917), s. 94. Originalen på franska.

²⁰ *Ibid.*, s. 119

²¹ Wolff, s. 174.

teckningar, böcker och manuskript, mynt och medaljer, antiker och annan skulptur samt naturalier”.²²

År 1742 var Tessin själv ambassadör i Paris och fick köpa saker åt Charlotta Sparre. På våren skrev hon till Tessin och bad honom skicka henne två saxar. Hon beskrev noggrant hurudana saxar hon ville ha men nämnde inte varför de skulle köpas i Paris och inte i Stockholm. Det är möjligt att franska saxar var bättre och vassare än svenska, även om friherrinnan inte sade någonting om detta. Hon skrev också att när hon fortfarande var i Paris hade hon själv tänkt skaffa sig goda handarbets.saxar men varit för lat.²³

Man kan fråga sig varför Charlotta Sparre inte själv köpte saxar i Stockholm. Var det enklare att beställa dem av Tessin än att själv besöka Stockholms butiker? Eller var hon åter för bekväm för att själv försöka hitta bra handarbets.saxar? Tyvärr förtäljer Charlotta Sparres brevväxling ingenting mera om hennes saxbeställning.

Adelsdamen var inte sysslöslös; hon förväntades ha ett broderi eller något annat slag av handarbete under arbete hela tiden. Vanligtvis sydde adelsdamerna mycket linne av olika slag, broderade sina gala- och hovdräkter samt tapeter, kuddar och dylikt. De hade ofta lärt sig spetsknyppling och tillverkade spetsar för sina dräkter, sjalar och hattar.²⁴ Adelsdamer och ofrälse ståndsdamer som inte var lika förmögna som Charlotta Sparre sydde säkert själva mycket mera dräkter och linne än Charlotta Sparre, som hade råd och vilja att beställa sina kläder eller låta sina pigor sy dem.

Pehr Hilleström d.ä. har skildrat en eftermiddag vid hovet i målningen ”Konversation på Drottningholm” – en hyllning till Katarina II efter statsbesöket i Petersburg 1777. I mitten, framför spegeln och kejsarinnan Katarina II:s byst, sitter hovmästarinnan Charlotta Sparre med ett handarbete. Nästan alla hovdamer samt hertiginnan Hedvig Elisabeth Charlotta till höger om Charlotta Sparre syr, broderar eller gör annat handarbete medan de lyssnar på högläsningen eller konverserar med andra hovdamer och hovmän.

Som ovan konstaterats hade Charlotta Sparre under sin tid i Frankrike lärt känna parisiska modehandlare, skomakare och juvelerare. År 1742 efterträdde greve Clas Ekeblad d.y. Tessin som svenskt sändebud i Paris. Det

²² L a i n e, s. 41–86.

²³ Charlotta Sparre till Carl Gustaf Tessin 30.4.1742, Sveriges riksarkiv, Stockholm (RA), Ericssbergsarkivet, Autografsamlingen, vol. 196.

²⁴ P y l k k ä n e n, s. 79–82.

Pehr Hilleström d.ä., Konversation på Drottningholm, 1779. Olja på duk, 74 x 117 cm. Drottningholm.

blev nu hans tur att ta emot kommissioner från Charlotta Sparre, som skrev till Ekeblad att hon ville beställa några lyxföremål från Paris. Friherrinnan riktade varenda en av sina beställningar till en viss handlare eller hantverkare och skrev om en del av dem att de var avsedda för grevinnan Tessin, Carl Gustaf Tessins fru Ulla Sparre.²⁵ Vem som helst kunde inte köpa eller beställa varor i Paris hos de mest uppskattade köpmännen och hantverkarna, härtill krävdes en viss social position. Köpmän och hantverkare kunde själva välja sina kunder.²⁶ Charlotta Sparre visste att grevinnan Tessins namn öppnade dörrar, och hon utnyttjade hennes namn utan betänkligheter.

Genom greve Ekeblad beställde friherrinnan skor, strumpor, handskar, smycken och kosmetik. Hon skrev till Ekeblad att hon ville ha det bästa – därför skulle sakerna beställas från Paris. Mellan raderna läser man att hon tyckte att de stockholmska butikerna inte kunde erbjuda lika eleganta saker som de parisiska. Charlotta Sparre uppskattade kvalitet och högklassigt ar-

²⁵ Charlotta Sparre till Clas Ekeblad d.y., odaterat brev, f. 14–15, RA, Ekebladska samlingen, E 3564.

²⁶ Coquery, s. 87–105; Roche, s. 247–312, *passim*.

bete, och hon var beredd att betala för det. Hon visste vad hon ville och gav detaljerade instruktioner till hantverkarna.

Till en handlande, Monsieur Alibert, skrev friherrinnan att hon hade besökt hans butik med grevinnan Tessin under ett tidigare besök i Paris och att hon var helt förtjust i hans strumpor och nu ville ha några par till, närmare bestämt två par helt vita silkesstrumpor som kostade 12 livres paret. Strumporna skulle inte vara för långa, för korta i fotdelen eller för snäva i vaden. Omnämmandet av priset visar att friherrinnan kände den allmänna prisnivån och visste vad strumpor skulle kosta. Detta visade hon påtagligt för handlanden i sitt brev. Charlotta Sparre beställde också tio par broderade strumpor och gav detaljerade instruktioner om broderiet, dess utseende och plats på strumpan.²⁷ Enligt överflödsförordningarna var det i princip förbjudet att importera strumpor, men Charlotta Sparre struntade i det, liksom så många andra adelsdamer och adelsmän eller handelsmän som importerade lyxföremål till den förmögna adeln och borgerskapet i Sverige.²⁸

Charlotta Sparre gav via Clas Ekeblad lika detaljerade skriftliga beställningar till skomakaren Guéreau, till parfymören Lluet och till pärlfabrikören Pierre Jaquin, till vars beställning hon bifogade egenhändiga teckningar av smycken som hon ville beställa.²⁹

Charlotta Sparres levnadskostnader

Följande gång vi möter Charlotta Sparres sätt att använda pengar är i hennes blivande svärmors, grevinnan Eleonora Wachtmeisters, gift Fersen, räkenskapsböcker från 1747. I december 1747 köpte greve Carl von Fersen nipper för 3 600 daler kopparmynt åt sin fästmö, och summan betalades ur grevinnan Wachtmeisters kassa. På våren 1748, ett par månader efter bröllopet, betalades 605 daler kopparmynt åt den preussiske envoyén Roth, som året innan hade köpt 34 alnar blått moaré åt Charlotta Sparre.³⁰ Denna hade

²⁷ Charlotta Sparre till Alibert, f. 6–7, RA, Ekebladiska samlingen, E 3564.

²⁸ P y l k k ä n e n, s. 332; om överflödsförordningar se R. G. Modée (utg.), *Utdrag Utur alla [...] utkomme Publique Handlingar, Placater, Förordningar, Resolutioner och Publicationer [...]* (Stockholm 1746–1804).

²⁹ Charlotta Sparre till Guéreau, f. 10–11. RA, Ekebladiska samlingen, E 3564; Charlotta Sparre till Lluet, f. 12–13, RA, Ekebladiska samlingen, E 3564; Charlotta Sparre till Pierre Jaquin, f. 8–9, RA, Ekebladiska samlingen, E 3564.

³⁰ Hof Cassa Räkning hållen hos Grefwinnan högwälborna Fru Eleonora Wachtmeister från den 1 October 1747 till samma tid 1748, RA, Stafsundsarkivet, Hans von Fersens arkiv, vol. 75.

åter använt sina kontakter och nätverk för att beställa varor som hon ville ha.

Något som säger mycket om den unga grevinnans konsumtionsvanor är att hon i juni 1748 fick 3 000 daler kopparmynt i kontanter från sin svärmors kassa. Tyvärr finns det inga räkningar eller kvitton bevarade, och man kan bara undra hur Charlotta Sparre använde pengarna. Som vi redan sett var hon mycket medveten om mode och lyx och klädde sig gärna i vackra kläder. Man kan utgå från att hon ofta köpte dyrbara kläder, skor och annan ekipering. Jämförelsevis använde Charlotta Sparres svägerska, Anna Sofia von Fersen, år 1748 knappt 1 700 daler kopparmynt för bl.a. sina dräkter, skor, silkesstrumpor, masker och blommor för baler och konserter.³¹

År 1752 använde Charlotta Sparre nästan 36 000 daler kopparmynt medan hennes man Carl von Fersen använde 2 700 daler kopparmynt för sina personliga behov. Denna summa bestod av olika kontantuttag som hon hade gjort ur Carl von Fersens kassa.³² Tre år senare lyfte Charlotta Sparre 2 400 daler kopparmynt, vilket är en häpnadsväckande mindre summa än tidigare.³³

Charlotta Sparre använde mycket mera pengar än sin man. Hon lyfte flera gånger 3 000 eller 8 000 daler kopparmynt kontant under året 1760 medan Carl von Fersens kontantuttag en gång var 2 000 daler, vanligen annars 300 daler eller mindre. År 1765 använde grevinnan en enorm summa på 48 000 daler kopparmynt då greven använde knappt 1 200 daler. Räkenskapsböckernas summor måste tolkas när det inte finns mera uppgifter, kvitton eller brev som skulle kunna förklara varför Charlotta Sparre behövde och använde så mycket pengar. Hon var hela tiden vid hovet och behövde nya dräkter och annan ekipering, men också hennes man var hovman – dessutom var han berömd för sin glada karaktär och sin önskan att vara klädd efter det senaste modet – och han behövde endast en bråkdel av den summa som hans fru använde årligen. Troligen spelade Charlotta Sparre högt, annars finns det ingen förklaring till dessa summor som kunde vara större än vad det kostade att köpa en gård eller ett gods.

³¹ *Ibid.*

³² Räkning för Hof Jägmästarens Hörwälborne Herr Grefwe Carl Reinhold von Fersens influtne enskildte Medel ifrån den 1 October 1752 till samma tid 1753, RA, Stafsundsarkivet, Carl Reinhold von Fersens arkiv, vol. 2.

³³ Räkning för Öfwer Hof Jägmästarens och Riddarens Hörwälborne Herr Grefwe Carl Reinhold von Fersens influtne enskildte Medel, ifrån den 1 October 1754, till samma tid 1755, RA, Stafsundsarkivet, Carl Reinhold von Fersens arkiv, vol. 2.

Charlotta Sparres konsumtionsvanor förändrades i början av 1770-talet då hennes man började betala ut en viss summa åt henne årligen. Summan, 1 800 daler kopparmynt, betalades kvartalsvis och var betydligt mindre än den som grevinnan hade vant sig vid. Grevnen betalade också vissa andra av grevinnans utgifter, t.ex. när Charlotta Sparre ordnade middag på fiskartorpet som Carl Fersen innehade i egenskap av hovjägmästare.³⁴

På 1770-talet fick Charlotta Sparre alltså anpassa sina konsumtionsvanor till inkomster som var avsevärt mindre än tidigare. Hon hade hela tiden sin lön från hovet, och denna kunde hon använda som hon själv ville. Hovdamerna fick därtill presenter och andra lönetillskott av den kungliga familjen, komplimanger som ofta var lika viktiga som kontantlön. Intressant är att Charlotta Sparre sedan hon gifte sig med Carl von Fersen använde stora summor pengar under ett par decennier, tills hennes man inte längre ville betala alla hennes utgifter och fastslog en summa som hon skulle få årligen. Charlotta Sparre och Carl von Fersen hade fem döttrar som blev vuxna och började konsumera som adelsdamer senast i början av 1770-talet. Då gifte sig två av döttrarna och behövde brudutstyrsel, vilket blev dyrt för deras far.³⁵

Det går alltså inte att exakt fastställa hur mycket pengar Charlotta Sparre spenderade på kläder eller smycken och hur mycket som gick till spel och andra dyrbara nöjen. Det råder ingen tvekan om att hon var mycket medveten om de föremål som hon använde och köpte; det framgår såväl av hennes kommissioner till Tessin och Ekeblad på 1740-talet som av hertiginnan Hedvig Elisabeth Charlottas beskrivning av den åldrande hovmästarinnan. Hertiginnan skriver i sin berömda dagbok i mars 1779:

Hon är den märkvärdigaste kvinna man gärna kan tänka sig. Ehuru redan hunnen till den ålder, då en förgången skönhet endast kan spåras – hon närmar sig nämligen redan sextio-talet – förefaller hon dock ganska 'fraiche' och har liffiga, nästan gnistrande ögon. I trots af sin höga ålder och korpulens, som något hindrar hennes rörlighet, kan hon ännu rätt bra stå ut med 'fatiguer', men har sina vanor. Ömtålig och vekligh lämnar hon ej ofta sina rum, och det kan hända att man ej får se henne på tre eller fyra dagar, men så händer det rätt som det är, att hon, när alla andra äro färdiga att gå sin väg, uppenbarar sig elegant klädd och

³⁴ Räkning för Öfwer Hof Jägmästarens, Ceremoniemästarens af Kongl: Majj:^{ts} Orden, och Riddarens af Kongl: Swärds Orden, Högwälborne Herr Grefwe Carl Reinhold von Fersens enskildte Medel, ifrån den 1. October 1769, til Samma tid 1770, RA, Stafsundsarkivet, Carl Reinhold von Fersens arkiv, vol. 7.

³⁵ *Ibid.*

utstyrd och därefter försvinner kanhända för ytterligare åtta dagar. När hon så vill, kan hon vara en särdeles behaglig sällskapsmänniska och föra en angenäm konversation [...].³⁶

Charlotta Sparre nöjde sig bara med det bästa och det elegantaste – såväl när hon var tjugo år som när hon hade fyllt sextio.

Charlotta Sparres bouppteckning vittnar om en förmögen adelsdams lös-egendom. Grevinnan hade vid sin död år 1795 nipper och juveler till ett värde av nästan 1 750 riksdaler.³⁷ Många av hennes smycken var presenter från hovet, t.ex. en ring med rosenstenar eller kungafamiliens porträtt med briljanter. Dessa skulle bäras på bröstet till hovdräkten. Charlotta Sparre ägde också terriner, skålar, tekannor och puderdosor i silver, porslinsserveriser, såväl kaffe- som teserveriser, en stor servis i blåvitt porslin och olika slags glas samt husgerådssaker. Bouppteckningen visar att grevinnan hade dyrbara valnötsbyråer, guldinramade speglar, familjeporträtt, porslinskrukor samt sammetsklädda soffor och fåtöljer i sin våning.³⁸

Som fallet så ofta är med adliga bouppteckningar har inte allting förtecknats: böcker, kläder och olika slags små föremål saknas helt och hållet.³⁹ Sannolikt delades intima, personliga ting som puderdosor, solfjädrar, handarbetsaxar, pennor, bläckhorn och dylikt mellan arvingarna innan bouppteckningen inleddes. Grevinnans döttrar delade hennes lösegendom genom att auktionera den sinsemellan.⁴⁰ Häpnadsväckande är att man i bouppteckningen inte ser spår av de stora summor som Charlotta Sparre hade använt ett par decen-ner tidigare; än mindre framträder hennes smak för vackra kläder och ting.

³⁶ *Hedvig Elisabeth Charlottas Dagbok* I, 1775–1782, öfversatt och utgifven af Carl Carlson Bonde (Stockholm 1902), s. 174. Originallet på franska.

³⁷ Efter 1776 års myntrealisation motsvarade riksdalern 18 daler kopparmynt. E l i F. H e c k s c h e r, *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa II:2* (Stockholm 1949), s. 782–786. I de summor som här presenterats har inflationen inte räknats med. De har lästs och tolkats i förhållande till makens utkomster, emedan summorna i sig inte är lika intressanta eller riktgivande som i jämförelse med andra utkomster eller möjligheter att använda pengar.

³⁸ Öfwer Hofmästarinnan Grefwinna Carl Fersens Bouppteckning, RA Svea hovrätts arkiv, Carl Reinhold von Fersens arkiv, vol. 1; jfr RA, Svea hovrätts arkiv, Huvudarkivet E IX b:148, Adliga bouppteckningar, Charlotta Fersen (Sparre).

³⁹ Böckerna har ofta antecknats i en separat katalog. Om bouppteckningar och den problematiska källkritiken se t.ex. C h r i s t i n a B ä c k s b a c k a, *Viceamiral Carl Olof Cronstedts hem* (Helsingfors 1995), s. 27–30 samt *passim*; E r k k i M a r k k a n e n, *Perukirja tutkimuslähteenä* (Jyväskylä 1988), s. 22, 51–52, 63; R o c h e, *passim*.

⁴⁰ Öfwer Hofmästarinnan Grefwinna Carl Fersens Bouppteckning, RA, Stafsundsarkivet, Carl Reinhold von Fersens arkiv, vol. 1; jfr RA, Svea hovrätts arkiv, Huvudarkivet E IX b:148, Adliga bouppteckningar, Charlotta Fersen (Sparre).

I denna uppsats har adelsdamens materiella värld, konsumtionsvanor och sätt att använda pengar stått i fokus, sedda både genom genremåleriet och på individnivån. Genremåleriet föreställer inte den rådande utan den eftersträ-vade verkligheten. Genremåleriet avbildar den konsumerande adelsdamen som symbol för välstånd, kvinnans attraktivitet och den vardagliga lyxen inom adelsståndet.

Charlotta Sparre är ett exempel, utan tvivel ett gott sådant, på en adelsdam från 1700-talet, som använde mycket pengar till nöjen, kläder, juveler och ekipering. Som konsumenter var adelsdamerna individer även om de som damer ingick i adelsståndet, sin släkt och sin familj. Alla högadliga damer hade inte lika stora anlag för slöseri eller lika dyr och raffinerad smak som Charlotta Sparre. Alla adelsdamer var inte heller lika förmögna, även om de skulle ha velat – och i vissa fall också gjorde det – använda pengar utan hänsyn till priset. Adelsdamerna hade olika roller och målsättningar som konsumenter beroende på om de bodde i Stockholm, om de vistades vid hovet, om de bodde på gods på landsorten eller i en småstad. Varje adelsdam var dock medveten om sin ställning som konsument och om den makt som konsumerandet gav henne.

Där pojkar blir män

Manlighetskonstruktion i finländska tidskrifter för värnpliktiga 1890–1940

ANDERS AHLBÄCK

Är du min läsare verkligen så svag, att du inte kan behärska dina egna lustar? (...) Skall du en dag bli familjefar? Tänk för all del på vilka eländiga varelser dina barn kommer att vara, om du i osedlighetens yra förlösar din ungdoms heliga skapelsekraft, det dyrbara pund som Skaparen satt dig att förvalta.

Och sedan, för ditt *fäderneslands* skull hålls ren! (...)

Moder Finland behöver i denna stund alla sina söners stadiga armar till sin hjälp. Är du, min läsare, ditt fäderneslands stöd och trygghet, eller är du kanske det till last och börda?¹

Den läsare texten riktar sig till är en ung man, en värnpliktig soldat i den finländska armén år 1919. Textens syfte är att avskräcka honom från att besöka prostituerade och dra på sig könssjukdomar, men dess centrala argument är inte medicinska eller moraliska utan riktar sig mot två grundläggande element i den unge läsarens identitet: hans föreställningar kring manlighet och hans fosterländska känslor.

Artikeln ”Fienden som lurar i mörkret” av jägarfänrik Hannes Anttila är ett exempel på hur idéer om ”riktig” manlighet användes i soldattidningen *Suomen Sotilas* (Finlands Soldat) för att fostra beväringarna till önskat beteende – om det sedan gällde disciplin på garnisonsområdet, tapperhet i strid eller sexualmoral under permissionskvällarna ute på staden. I den korta texten vävs flera idealiserade mansbilder ihop – den tappre krigaren, den fosterländs-

¹ Hannes Anttila, ’Pimeässä vaaniva vihollinen’, *Suomen Sotilas* nr 40/1919, s. 565. Alla citat ur *Suomen Sotilas* (SS) är mina översättningar från finskan.

ke medborgaren, den ansvarsfulle fadern samt den kärleksfulle sonen – och budskapet är att de alla kräver att den unge mannen håller sig ”ren”.

Texten börjar som en äventyrsberättelse om en ung soldat som för första gången skall ut på nattrekognosering i fiendeland. När truppen drar ut i mörkret kommer rädslan smygande, men soldaten övervinner den genom att intala sig själv att här inte finns någon ärofull återvändo för en finsk soldat. Anttila gör klart att det är ett mandomsprov den unge mannen genomgår:

Så du gick. Och du återvände, återvände som en man i dina egna ögon, återvände som en man i dina anhörigas och i ditt fosterlands ögon. Du vek inte för faran fastän den skrämde dig. Du fyllde din plikt, fastän den kändes tung. Och därför gjorde du en mans arbete.

Här gör texten sedan ett överraskande hopp till en permissionskväll under kaserntjänst i fredstid. Fienden som lurar i mörkret är nu osedligheten och dess konsekvenser. Det som soldaten skall övervinna är inte sin rädsla utan sina begär efter alkohol och kvinnor. Författaren låter läsaren förstå att den centrala manliga egenskapen här precis som vid fronten är *självbehärskning*: lyckas man inte kontrollera sina begär i det civila kommer man inte heller att kunna kontrollera sin rädsla. Dessutom förstör man sin hälsa och blir värdelös för landets försvar. En renlevnadsman är därför en god soldat, och den gode soldaten måste vara en renlevnadsman. Den som ger efter för fres-telserna på stadens gator sviker alltså på samma gång sina plikter som son, blivande make och far, soldat och medborgare.

Soldattidskrifter som källor till manlighetens historia

Värnpliktsarmén i Finland marknadsförde sig gärna som skolan där pojkar görs till män. Men till vad för slags män? Vad var det för manlighetsideologi man försökte ingjuta i landets manliga ungdom? Jag har med den frågan för ögonen läst valda årgångar av soldattidskrifterna *Läsning för den Finske Soldaten* från perioden 1888–1901 och *Suomen Sotilas* från 1919–1939.² De

² *Läsning för den Finske Soldaten* (LFS) utkom som två innehållsmässigt identiska publikationer, en på finska och en på svenska, med sex till åtta nummer årligen. Tidningen betalades av truppförbanden och fanns gratis tillgänglig för soldaterna i bataljonernas lärum och bibliotek. Några uppgifter om upplagan finns inte. *Suomen Sotilas* som utkom varannan vecka, enbart på finska, var till en början avsedd att fungera som tidning både för värnpliktsarmén och skyddskårerna men blev med tiden i allt högre grad en tidning för försvarsmaktens soldater och underofficerare. I tioårsnumret beklagar dock tidningens ekonom att staten inte nämnvärt stött utgivningen ekonomiskt. Redaktionens arkiv från mellankrigsåren förefaller inte ha be-

är intressanta källor, men inte i första hand till hur män verkligen levde och betedde sig, utan till hur borgerligheten vid den här tiden gjorde aktiva försök att konstruera om manligheten och påverka samtidens kollektiva uppfattningar om hur en ”riktig karl” är funtad. Med ’manlighet’ avses här de föränderliga kulturella föreställningarna om hur en man bör bete sig och vilka egenskaper han skall förkroppsliga, föreställningar som män upplever som förväntningar och krav som de måste leva upp till för att respekteras och för att bevara eller stärka sina maktpositioner i den sociala hierarkin.

Läsning för den finske soldaten – den finskspråkiga parallellupplagan hade titeln *Lukemisia Suomen Sotamiehille* – var arméns egen tidning för soldaterna. Redaktionen bestod enbart av höga officerare men såväl officerare som underofficerare och meniga beväringar bidrog till innehållet – tidskriften betalade nämligen mycket bra för publicerat material. Innehållet skulle dock förhandsgranskas och godkännas av bataljonskommendören, och det finns indicier på att redaktionen redigerade artiklarna med rätt hård hand.³

Suomen Sotilas var däremot från starten 1919 formellt frikopplad från den nyblivna republikens försvarsmakt men fick även den en halvofficiell ställning som arméns egen tidning. För utgivningen ansvarade först ett folkbildande förlag, sedan ett särskilt aktiebolag. Initiativet till tidskriftens grundande kom emellertid från krigsministeriet och på grund av ett litet statsunderstöd förhandsgranskade ministeriet innehållet under tidskriftens första år.⁴ En stor del av redaktörerna och skribenterna (såtillvida de kan identifieras) var officerare, men bland medarbetarna förekommer också många pedagoger, teologer och andra akademiker.

varats. Jag har bara hittat en uppgift om upplagan, som i början av 1920 uppges ha vuxit från 4 000 till 10 500 under tidningens första år. Beväringarna kunde tydligen läsa tidningen främst på soldathemmen dit ”fosterländska” företag beställde gåvoprenumerationer. De undersökta årgångarna är *LFS* 1888–1892 och 1897–1901 samt *SS* 1919, 1929 och 1939 (vissa nedslag har gjorts även i andra årgångar).

³ Artikelarvodet var 4 mark per tryckt sida vid en tid då en värnpliktigs avlöning för ett helt år var 36 mark. *Läsning för den finske soldaten* upphörde 1901 i samband med nedläggningen av den finländska värnpliktsarmén. Se J. E. O. S c r e e n, ’Lukemisia Suomen Sotamiehille 1888–1901: The Finnish Army’s Chtenie dlia soldat’, *Solanus, International Journal for Russian & East European Bibliographic, Library & Publishing Studies*, New Series, 8(1994), s. 23–32.

⁴ Ilmari Heikinheimo, ’Miten aloitimme’, *SS* nr 52/1928, s. 1099–1102. Utgivande förlag var Edistysseurojen Kustannus Oy 1919–1921 och från 1922 Suomen Sotilas Osakeyhtiö. Om utgivningshistorien, se även Ari-Pekka Elomaa, ’Torjuntavoitosta toiseen’, *SS* nr 1/1999, s. 4–7.

Båda tidskrifterna präglas av befälets och arméledningens perspektiv. Tonfallet i *Läsning* är ofta starkt idealiserande och moraliserande *von oben* – även när skribenterna anstränger sig att slå an ett ”kamratligt” tonfall. *Suomen Sotilas* är mera heterogen och innehåller bland annat en ganska omfattande skämtbilaga, men en folkfostrande, storebroderlig attityd skiner ofta igenom även här. Vad gäller föreställningar om manlighet uttrycker texterna i första hand ett ideal från befälets sida, vilket, som vi skall se, långt sammanfaller med borgerlighetens (medelklassens) mansideal inte bara i Finland utan i hela den västliga världen. Men tidskrifterna bär också vittnesbörd om föreställningar om en annan, mer vardaglig och folklig manlighet som befälet och de borgerliga moralisterna upplevde som ett hot mot disciplinen, stridsmoralen, sedligheten eller nationens välstånd. Denna folkliga manlighet, som i tidskrifterna framställs som självcentrerad, utlevande, njutningslysten och sexuellt aktiv, försöker skribenterna rucka på genom att på olika sätt hävda att den är mindre manlig än deras eget ideal, som istället var uppbyggt kring de centrala elementen *självbehärskning*, *pliktkänsla* och *offervilja*.

Mycket av innehållet i de båda tidskrifterna kan karakteriseras som föga subtila försök till indoktrinering, disciplinering och styrning av soldaterna, försök som säkerligen svävade rätt så högt ovanför vardagsverkligheten i garnisonerna och på övningslägren. Talet om manlighet kan här ses som en del av en omfattande europeisk samhällsprocess där medelklassen försökte disciplinera eller kultivera underklassen enligt sina egna borgerliga livsideal. Detta pågick inte bara i värnpliktsarmén utan på bred front i folkskolan, föreningslivet, tidningspressen, skönlitteraturen, socialpolitiken med mera. Processen har beskrivits av bland andra Orvar Löfgren och Jonas Frykman i *Den kultiverade människan* (1979), där den tolkas mot bakgrunden av den sociala oron och det allt mer polariserade och konfliktladdade samhällsklimatet i det unga industrisamhället. Frykman & Löfgren ser den som ett försök att skapa ett moraliskt kitt för ett samhälle i upplösning, en ny social kontroll som kunde förhindra kaos eller radikal förändring.⁵

⁵ Jonas Frykman & Orvar Löfgren, *Den kultiverade människan* (Lund 1979), s. 118 ff. För Finlands del se t.ex. Kai Häggman, *Perheen vuosisata. Perheen ihanne ja sivistyneistön elämäntapa 1800-luvun Suomessa*, SHS, Historiallisia tutkimuksia 179 (Helsinki 1994), s. 22 f.

Kärlek, käckhet och lydnad: soldatideal 1888–1901

Mycket av retoriken kring manligheten i de undersökta tidskrifterna är i stort sett oförändrat genom hela perioden 1890–1940. En märkbar skillnad är dock att de som skriver i *Läsning för den Finske Soldaten* är mer sysselsatta med konstruktionen av vad man kunde kalla en militär yrkesidentitet. De har mycket att säga om hurudan den idealiska soldaten och krigaren skall vara, men de sätter inte lika explicit likhetstecken mellan den gode krigaren och den gode medborgaren, sonen, fadern, den gode mannen överhuvudtaget, som skribenterna i *Suomen Sotilas* tenderade att göra några årtionden senare. Fastän den finländska militären sedan 1881 var baserad på allmän värnplikt och de inkallade bara tillbringade tre år i aktiv tjänst, verkar här en äldre militär skråanda leva kvar. Soldatens tillvaro beskrivs ofta som ett yrke och en särskild livsstil:

Militärlifvet har mycket af solsken och fröjd, många glada stunder, men naturligtvis äfven sina skuggsidor, sina moln och sin åska. Men är man varmt tillgifven detta yrke och tänker på det ärofulla uti att vara en landets försvarare, färdig att med glädje offra lif och blod för detsamma och dertill ej har fallenhet för att se spöken på ljusa dagen, så kännes mödan lätt och skuggsidorna tjena endast att mera klart framställa militärlifvets ljusare sidor.⁶

Skribenterna i *Läsning* verkar ofta betrakta soldaten som en särskild mans- typ, kanske beroende på att färre än en av tio värnpliktiga män verkligen inkallades. Han skildras som en på många sätt förträfflig man, en stolthet och prydnad för sin familj, sin hembygd och sitt fosterland, men inte nödvändigtvis som förebilden för all äkta manlighet. Mycket sällan tilltalas eller omtalas beväringen i någon annan roll än som soldat eller någon gång som den kärleksfulle sonen som försvarar sina gamla föräldrar och sin by.

Soldatidealet i *Läsning* är baserat på en i moderna ögon anmärkningsvärt ”mjuk” manlighet med många element ur vad man kunde kalla en kristlig-topeliansk dygdekatalog. Kärlek, hederlighet och lydnad är egenskaper som betonas kraftigt. Dessa kombineras hos hjältarna i de många skönlitterära berättelserna friktionsfritt med krigarmod, käckhet, uppfinningsrikedom i trängda lägen och dödsförakt. Det militära livet framställs som ett slags patriarkaliskt idealsamhälle där den menige soldaten i rollen av den gode sonen uppvisar en pojkaktig idealism, våghalsighet och villkorlös tillit till sina överordnade. Befälet framställs i sin tur undantagslöst som stränga men

⁶ ’Minnesteckningar af en gammal finsk militär’, *LFS* nr 2/1891, s. 85.

rättvisa, kloka och välvilliga fadersfigurer. Den gode soldaten är alltid lydig och tillgiven sitt befäl och drivs framåt av kärlek till monark och fosterjord.⁷ Det soldatideal man här vill inympa i de finländska värnpliktiga åren före sekelskiftet påminner om det *boyscout*-ideal för tonårspojkar som scoutrelsens grundare Robert Baden-Powell så framgångsrikt lanserade i början av 1900-talet – själv inspirerad av sina erfarenheter som officer i det brittiska imperiets styrkor.⁸

Till det patriarkaliska mönstret i *Läsning*, där läsaren-bevåringen placeras in i rollen som sonen som skall leva upp till officerarnas ”faderliga” förväntningar, hör ofta återkommande hänvisningar till förfädernas krigiska prestationer. De finska soldaterna på Narvas hed och Polens sand framställs som ordkarga, råbarkade och tappra krigare.⁹ Bilden av förfäderna är dock inte enbart skönmålande; ofta omtalas även en benägenhet till tröghet och långsamhet hos den finska soldaten. Den framställs emellertid vanligen som den nödvändiga avigsidan av finnarnas seghet och uthållighet.

Dessa stereotyper dyker upp i alla möjliga sammanhang, till exempel i en artikel från 1891 som propagerar för vintersport. Att skida och skrinna skall främja soldatens främsta egenskaper, raskhet och hurtighet, och frigöra honom från all veklighet och ouppmärksamhet. Tyvärr vill dock ”den för den finska naturen egna långsamheten ofta afhålla soldaten från dessa helsamma nöjen. Mången använder hellre sina lediga stunder till att sofva”.¹⁰ Längre fram hyllar samma text ändå det finska lynnet för dess mytiska uthållighet:

⁷ Ofta i just den ordningen: kejsaren i första hand, fosterlandet i andra. Om detta, se t.ex. *LFS* nr 1/1888, s. 1f: Soldatens moraliska drivkraft, som höjer honom över det alldagliga och inger honom förakt för döden, bör enligt generalmajor G. Aminoff bygga på insikt i ”det förtroende monarken gifvit honom”, först därefter nämner Aminoff även uppgiften att ”värna samhället för yttre och inre faror, att vara ett skydd för civila medborgare och vapenlösa” ... ”denna kraft, som är byggd på kärleken till Monark och fosterland, vördnad och lydnad för lagen, aktning och hängifvenhet för sitt krigarekall, är det man förstår med benämningen ’den militära andan’ i en trupp”.

⁸ Om scoutrelsens manlighetsideal, se t.ex. Allen Warren, ’Popular Manliness. Baden-Powell, scouting, and the development of manly character’, J. A. Mangan & James Walvin (eds), *Manliness and Morality. Middle-class Masculinity in Britain and America, 1800–1940* (Manchester 1987), s.199–219; Bo Nilsson, *Maskulinitet. Representation, ideologi och retorik* (Umeå 1999), s. 44–80.

⁹ Se t.ex. ’En finsk soldat i Paris’, *LFS* nr 3/1889, s. 50–52.

¹⁰ *LFS* nr 5/1892, s.140.

Finnarnes seghet är blefven ett allmänt talesätt och derom får man höra ordas rätt mycket. Och sant är det ju, att finnarne segt öfvervunnit alla faror; inga hårda öden hafva någonsin förmått bryta vårt folks motståndskraft. – Prof på denna seghet ådagalades äfven vid denna vinterns idrottsöfningar, ty äfven om mången tydligt förmärkte, att allt hopp om pris var ute, så ansträngde han sig det oakadt till det yttersta för att så snabbt som möjligt komma till målet.¹¹

Man ger i *Läsning* soldaterna en historieuppfattning om fornstora dagar för att de skall identifiera sig med myten om det tappra och sega finska folket samtidigt som man mellan raderna utmanar läsaren: förfäderna, de slet och de led och orkade och vågade allt, men hur är det med dig? Är du karl som de? Detta provocerande ifrågasättande av huruvida läsarna kan leva upp till fädernas manlighet används i byggandet av en militär identitet, inte bara vad gäller tapperhet i strid utan också när det till exempel gäller att kritisera snatteri och dryckenskap bland soldaterna. En ”äldre kamrat” hävdar i årgång 1889 att sådant odisciplinerat beteende under värnplikten är ”okrigiskt”:

En hvar af oss känner väl, om än aldrig så litet, till våra förfäders offervillighet, hvilken de lade i dagen under tallösa marscher och drabbningar, i det de samlade åt vårt Finland det rykte och den ära, som det nu besitter, och som utgör det mest lysande bladet i vår historia. *Finnarnes namn om hederlighet, tapperhet och uthållighet* – med ett ord sagt – *ryktet och äran hafva kostat oss förfädrens lif och blod*. Skulle vi väl vara i stånd att nedtrampa och förkasta allt detta?¹²

Oftast anförs dock förfäderna som positiva identifikationsobjekt, förebilder för finsk manlighet, för att ingjuta tillförsikt i mannarna. Andan är inte provocerande utan uppmuntrande:

Männe vi verkligen äro sämre än desse evigt minnesvärda hjeltar, hvilka gömmas i fosterjordens sköte, för hvars skull de kämpade, utstodo köld och hunger samt segrade tillika? Vi äro ju af samma folk som de: samma land har fostrat äfven oss och äfven vi hålla det kärt och dyrbart. Huru skulle vi väl då kunna gifva det till pris åt fienden! Om vi tänka härpå, förflyger ungdomsdårskapen och mandomen träder i stället. Då uttaga vi kallblodigt lotten ur lotturnan, då skrida vi med hurtigt mod till vår treåriga tjenstgöring vid aktiv trupp och förfädrens ädla krigarande uppspirar på nytt, spridande ett skimmer af ära och glans öfver hvarje, äfven den minsta af våra handlingar.¹³

¹¹ *Ibid.*, s. 144.

¹² *LFS* nr 5–6/1889, s. 55.

¹³ Signaturen K.A.S., ’Till mina vapenbröder’ *LFS* nr 2/1890, s. 85.

Den stereotypa bilden av idealsoldaten i *Läsning* har vid sin sida en annan ofta förekommande stereotyp, tydligt inspirerad av Runebergs Sven Dufva: soldaten som har ett gott hjärta och styrka i arm och håg men är lite enkelt funtad. Dessa båda typer kontrasteras mot varandra i novellberättelsen ”Tre år i krigstjänst”, publicerad år 1890.¹⁴ Anders och Gustaf är två barndoms-kamrater som tillsammans gör sin värnplikt. Anders har ett ”klart förstånd och gott minne”, han är ivrig att lära och läser böcker från bataljonsbiblioteket på fritiden, är omtyckt av både befäl och kamrater. Han avancerar och är efter tre års tjänstgöring en ”stätlig karl och en rask och hurtig underofficer”, sin gamla mors stolthet. Det är påfallande att fastän Anders uppenbart skall förkroppsliga mönsterbeväringen sägs ingenting explicit om hans eventuella krigiska dygder. Tvärtom betonas hans ”mjuka” manliga kvaliteter: hans flit, sedlighet, ambition, intelligens och goda relationer till både förmän och kamrater.

Gustaf däremot ”har dåligt minne och fastän han nog bjuder till, så vill det ej lyckas, när läraren kommenderar höger om, så vänder Gustaf venster om”. Han anstränger sig och pluggar kommandoord tillsammans med Anders på fritiden. Han är vördnadsfull mot förmännen och ”stillsam och vänlig” mot kamraterna. Ändå håller det på att gå illa för Gustaf: på permission på staden möter han en bekant från hembygden som lurar med honom till en krog och bjuder på alkohol. ”Stackars Gustaf! Om han blott haft kraft nog att hålla emot. Men hans natur var för svag – den blev besegrad!” konstaterar författaren. Gustaf slocknar på krogen och hämtas tillbaka till bataljonen av en patrull utskickad från garnisonen. Nästa morgon är han ”förkrossad av sorg och blygsel” men hans ånger gläder förmännen till den grad att kompani-chefen förlåter Gustaf. Tacksam beslutar sig Gustaf för att aldrig mera dricka och arbeta av alla krafter på att bli en god soldat.

Både Anders och Gustaf, idealsoldaten och hans Sven Dufva-aktiga kamrat, beskrivs alltså i termer som jag ovan kallat kristligt-topelianska dygder, där lydnad, flit, ödmjukhet och pliktkänsla är förhärskande. Även om Gustaf knappast är den idealman läsaren själv vill identifiera sig med, erbjuds han som ett slags andra rangens men ändå en godtagbar och hedervärd alternativ manlighet för den som inte klarar av att leva upp till idealet. Stereotypen understryker dock kraftigt kravet på en saktmodig ödmjukhet hos den som inte når upp till idealsoldatens nivå. Möjligen kan man här hos tidskriftens skribenter och redaktörer ana en välvilligt nedlåtande inställning till en viss

¹⁴ Signaturen Fältväbel K., ”Tre år i krigstjänst”, *LFS* nr 3/1890, s. 126–146.

Den väpnade medborgaren på vakt mot öst. Under åren omedelbart efter självständigheten flöt bilderna av medborgaren och krigaren samman till ett nytt mansideal i soldattidningen Suomen Sotilas. SS nr 50–52/1919, pärmblandet.

sorts ”bondskhet”. I deras ögon måste många beväringars uppenbara brist på bildning och världsvana ofta ha gjort ett ömsom komiskt, ömsom frustrerande intryck. Å andra sidan kan man även anta att det inte var helt ovanligt att inkallade beväringar valde att spela idiot som en medveten protest mot armésystemets orimligheter.

Mot en militariserad nationalism: mansideal 1919–1939

När *Suomen Sotilas* år 1919 började utkomma innehöll tidskriften från början en stark koppling mellan maskulinitet och nationalism. I *Läsning för den finske soldaten* förekom visserligen ofta fosterländska markeringar, men eftersom den autonoma tidens finländska soldat i första hand skulle tränas till lojalitet mot en om inte direkt utländsk så åtminstone uppenbart icke-finländsk monark var det nationalistiska patoset där påfallande dämpat jämfört med efterföljaren *Suomen Sotilas*. I *Läsning* handlade de yttersta motiveringarna bakom soldatidealen oftast litet vagt om plikt, heder och ära. I *Suomen Sotilas* däremot intar treenigheten *folket-fäderneslandet-nationen* entydigt positionen som den yttersta bevekelsegrunden för alla de ideal som tidskriften vill ingjuta i sina läsare.¹⁵

Detta påverkar hur manlighet behandlas i tidningens spalter. Det *Suomen Sotilas* har att säga sina unga läsare om manlighet handlar nämligen inte enbart om soldatideal utan snarare om idealet för den manlige medborgaren i republiken Finland. Här sker en sammansmältning av soldat- och medborgarideal utgående från den grundläggande tesen att samma egenskaper som krävs av en god soldat kommer att göra mannen till en god medborgare och hela nationen stark och framgångsrik. En artikel från 1919 hävdar att folk på den finska landsbygden är så maktiga att ingenting blir gjort, att där inte råder någon som helst ordning, punktlighet eller framåtsträvan. Därför behöver lantmannen lära sig militär disciplin och ordning:

Oräkneliga är de fall, där utförandet av krigstjänsten fått till stånd mirakel. Slöflockar har setts återvända till sin hembygd som raska män, och cheferna för större bolag säger sig redan av effektiviteten i arbetet kunna se, vem som varit soldat.¹⁶

¹⁵ ”Vi måste fostra oss själva så att alltid då vi hör eller talar om Fäderneslandet börjar vårt blod rinna snabbare. [...] Det passar sig inte att ständigt tala om det, men varje ögonblick måste vi känna, att Fäderneslandet inte är bara ett ord, utan vår *beligaste kärlek, vår största stolthet*. Vi måste nå dithän, att allt, vad vi gör, måste göras inte bara för oss själva utan också för Fäderneslandet, dess ära och dess nytta.” *SS* nr 28–29/1923, s. 406 (tidningens ledare).

¹⁶ *A r v i K o r h o n e n*, ’Maamies ja sotilas’, *SS* nr 32/1919, s. 450 f.

I en krass tolkning är det förstås uppenbart att denna retorik tjänar till att övertyga beväringarna om att det finns en högre meningsfullhet i att underordna sig arméns ibland även brutala och förödmjukande skolningssystem och funktionssätt.¹⁷ Men samtidigt finns här tvivelsutan en uppriktig ideologisk övertygelse om att den unga nationen, för att överleva i kampen mellan nationerna i krig som i fred, behöver män som kan konsten att stålsätta sig, övervinna sig själva och offra allt för nationens väl.

Rötterna till detta tänkande kan spåras bakåt i tiden till det wilhelmska Tyskland. Enligt den tyska militär- och genushistorikern Ute Frevert förändrade plikten att bära vapen, och möjligen dö i strid för nationen, föreställningarna om medborgarskap och ledde bland annat till anspråk på allmän rösträtt – men bara för män, eftersom bara män bar vapen. Sammanlänkandet av värnplikt och medborgarskap ledde enligt Frevert till att den manliga könskaraktären i Preussen under 1800-talets lopp inkorporerade allt fler militära element. Militära värderingar och militär ordning, saker som i början av århundradet bara en liten specialistgrupp visste något om, blev mot slutet av seklet allmängods för den manliga nationen i det tyska kejsardömet, samtidigt som uppskattningen av det militära och av militärpersoner ökade.¹⁸ Det tyska kejsardömet stora kulturella inflytande i Finland under hela den autonoma perioden fick särskilt på det militära området en stark tilläggsimpuls när jägarna återvände från sin utbildning i Tyskland. (Flera av dem återfinns även bland *Suomen Sotilas* medarbetare.)

När idealmedborgaren modelleras på ett krigarideal innebär det oundvikligen också en militarisering av nationalism och manlighet. En fostran till disciplin och lydnad behövs inte bara i armén, ”vi behöver den alla för att stärka vår samhällsordning, för att lyfta vårt rike till inre storhet och styrka, och vår egen karaktär till det rätta människovärdet”, skriver doktor Oskari Heikinheimo i *Suomen Sotilas* år 1922.¹⁹ För det mesta rör det sig bara om

¹⁷ Jfr Pekka Leimu, *Pennalismi ja initiaatio suomalaيسessa sotilaselämässä*, Kansatieteellinen arkisto 33 (Helsinki 1985).

¹⁸ Ute Frevert, 'Soldaten, Staatsbürger. Überlegungen zur historischen Konstruktion von Männlichkeit', Thomas Kühne (Hrsg.), *Männerggeschichte – Geschlechtergeschichte. Männlichkeit im Wandel der Moderne* (Frankfurt a. M. 1996), s. 69–87, här s. 76. Se också Thomas Kühne, 'Staatspolitik, Frauenpolitik, Männerpolitik. Politikgeschichte als Geschlechtergeschichte' i Hans Medick & Anne-Charlotte Trepp (Hrsg.), *Geschlechtergeschichte und Allgemeine Geschichte. Herausforderungen und Perspektiven* (Göttingen 1998), s. 216 ff.

¹⁹ Oskari Heikinheimo, 'Sotakuria', *SS* nr 28/1922, s. 394.

en positiv värdering av militär träning, militära färdigheter och verksamhet inom försvarsmakten och skyddskårerna, men det förekommer också att kriget som sådant ses som en förädlande kraft, ett stålbad för nationen och manligheten. I ett tal som general Mannerheim höll på en fest för den vita armén år 1933, återgivet i *Suomen Sotilas*, heter det att det moderna kriget visserligen är förskräckande till sin omfattning; men ”krigets gud slår inte enbart, han ger också det folk han piskar höga, dyra värden, han fostrar ynglingar till män och tvingar ur manligheten fram dess ädlaste yttringar”.²⁰

Sammansmältningen av de olika medborgar- och soldatidealen hänger samman med påståendet att armén är en skola där pojkar blir män, vilket löper som en röd tråd genom tidningen från 1919 till 1939. Här skall de enkla ynglingarna från obyderna och utbyarna lära sig vad som förväntas av en vuxen karl och ansvarstagande medborgare, står det att läsa år 1923:

I arméns hårda skola fostras de till *män*, i ordets sanna betydelse, där slipas den finska folkliga långsamheten och håglösheten bort. Raskhet, måttlighet och framför allt manlig handlingskraft ingjuter sin prägel i dessa kärva tjärstubbar och masurknölar. [...] Armén har gjort sitt storverk. Av ett enkelt barn av folket har vuxit en medborgare medveten om sin uppgift, i vilken nationalkänslans medvetna kärlek rotat sig för alltid.²¹

Jägarlöjtnant Kalervo Grou[n]dstroem förklarar för rekryterna i en annan text från år 1919 på vilket sätt värnplikten tjänar både deras andliga och fysiska utveckling. I armén går enligt Groundstroem allting raskt och utan sölande, vilket kan vara ovant ”speciellt för dem som kommer från det inre av landet”, men sinnet vänjer sig snabbt. Blicken blir skarpare, huden får frisk färg, aptiten är alltid god, slappa muskler blir spänstiga och växer, de taktfasta rörelserna gör hållningen stram. I kasernerna där många beväringar bor tätt tillsammans föds en kamratdisciplin ”som kan vara en mycket god uppfostrare”, och samlivet slipar ner vassa kanter i karaktären såsom småaktighet, själviskhet och fåfänga. Det finaste resultat som värnplikten enligt Groundstroem kan åstadkomma i individen är en *orubblig plikt-känsla*. Men han understryker också att värnplikten genom de tusentals unga männen

²⁰ Gustaf Mannerheim, 'Meidän tulee olla valmiina' (tal hållet 16.5.33 på vita arméns fest på Nationalteatern), SS nr 20–21/1933, s. 256.

²¹ Armas Laitinen, 'Suomalainen mies – suomalainen painija', SS nr 10/1923, s. 155 f.

S U O M E N S O T I L A S 1 9 2 9

ARMEIJASSA UUSIA ENNÄTYKSIÄ.

Heinäkuun 20 ja 21 p:nä suoritettiin Utissa armeijan uinti-
mestaruuskilpailut ihanteellisen sään vallitessa. Osanottajia oli 44.
Kilpailuissa saavutettiin seuraavat parhaat tulokset:

100 m. vapaauinti: 1) sotam. Mattsson, UR, 1.10,0, uusi ar-
meijan ennätys (ent. 1.10,8); 2) alikers. Niskanen, Kuorm. pat.,
1.13,3; 3) vääp. Lehtonen KTR 3, 1.13,7.

Yllä: Alikers. Niskanen (oik.)
sotamies Mattsson (vas.)

Vieressä: I Div:n joukkue.

Militära mästarsimmare 1929. Två ovanliga bilder i Suomen Sotilas, som annars ägnar manskroppen som sådan ytterst liten uppmärksamhet i bild. Man undviker att underblåsa samtidens oro för den moderna mannens fysiska förveckligande. SS nr 32–33/1929, s. 528.

inverkar på hela nationens hälsa och framåtanda. ”Så här blåses i hela folk-
kroppen in en ny anda av hurtighet!”²²

Att budskapet gick hem, eller åtminstone lades på minnet, visas av de ut-
drag ur uppsatser av underofficerslever som samma år publicerades i *Suomen
Sotilas*. I dessa upprepas punkt för punkt den bild som försvarsmakten ville
ge av sig själv: armén fostrar pojkar till män och lär dem vad som krävs av
en vuxen karl, arméjänsten främjar den fysiska utvecklingen, ger stadsborna
styrka och bondpojkar vighet, den typiskt finska envisheten slipas bort,
man lär sig betydelsen av punktlighet, lydnad och ordning vilket är en välsig-
nelse senare i livet, och så vidare. I de här textutdragen som alltså uppges vara
skrivna av värnpliktiga betonas jämlikheten och kamratskapet i kasernen, där

²² Kalervo Grou[n]dstroem, 'Kasarmiin astuessa. Uusille tulokkaille omistettu',
SS nr 17/1919, s. 232. Samma koppling mellan arméns uppfostrande roll och nationens mor-
aliska styrka görs i ledaren i SS nr 7/1935, s 171: ”Ett folk, som har rikligt av dessa andligt
sunda individer, växer sig även kroppsligen starkt och håller ut i alla provningar och stormar
och skall slutligen segra.”

inga klasskillnader sägs existera. Här återges också åsikten att soldatlivet har ett gott inflytande inte bara på den manliga ungdomen utan på hela folket: ”Nu söker man inte längre ett manlighetsideal i avlägsen historia eller i poeternas verk, utan man finner det i den egna sonen och brodern.”²³

De män som skrev i *Suomen Sotilas* ansåg att militär träning utvecklade manligheten och alla medborgerliga dygder. Här är det lätt att se paralleller till den samtida borgerliga idrottsrörelsen som ansåg att sport och fysisk träning utvecklade viljestyrkan och den manliga karaktären.²⁴ Grundtanken är den samma: träning av fysiska färdigheter och härdning av kroppen står i ett orsakssamband till en motsvarande andlig utveckling. I *Suomen Sotilas* hävdar man emellertid att just den *militära* träningen, mer än andra former av fysisk och andlig fostran, utvecklar de sant manliga karaktärsegenskaperna. Överste A. E. Martola, skyddskårernas generalstabschef, som år 1939 skrev i tidningen om behovet av militär grundutbildning för pojkar under värnpliktsåldern, var mycket explicit på den här punkten:

Med [militär grundskolning] får man landets manliga ungdom, mer än vad som vore möjligt med vanlig skolbildning, ledda till verksamhet och tänkesätt som är manliga och självständiga fastän de samtidigt håller ordning och disciplin i ära. Vad är varje pojkes dröm? Att bli man. Och vad tycker pojkarna är manligt? Det, som ansetts manligt genom alla tider: mod, ridderlighet, rådighet, kroppslig styrka, förmåga att använda vapen.²⁵

Det är emellertid inte Martolas tapperhets- och ridderlighetsideal som avtecknar sig som de centrala dygderna hos idealsoldaten och idealmedborgaren i *Suomen Sotilas*, utan triaden offervilja, självbehärskning och plikt känsla.

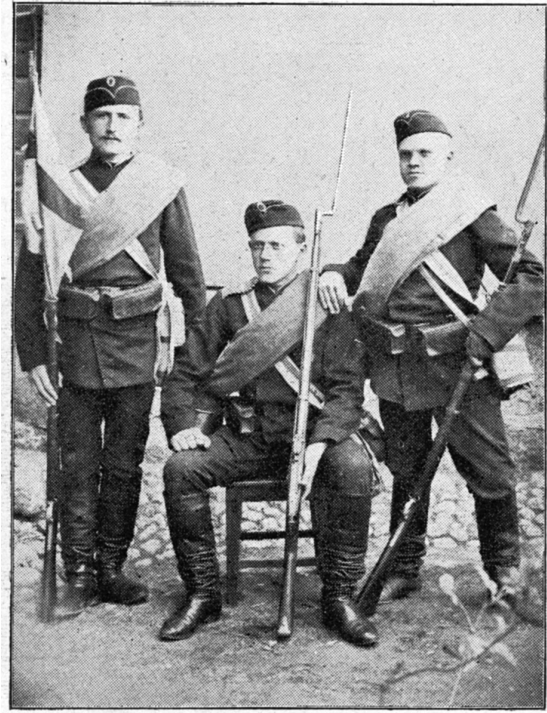
I *Läsning* var stapelvaran inte självbehärskning utan lydnad. Hjältarna i den äldre tidningens olika äventyrsberättelser utsätter sig visserligen alltid för livsfara men det framställs oftast inte så mycket som offervilja som ett slags sorglös våghalsighet. Soldaterna i *Läsning* går inte ut i striden som nationens ädla martyrer utan som kronans käcka gossar.

I *Suomen Sotilas* lever den stereotypa bilden av den orädda, snabbtänkte finske soldaten kvar, särskilt i historiska äventyrsberättelser; han som ensam eller med en mycket liten trupp i ett utsatt frontläge eller bakom fiendens lin-

²³ 'Sotilaitten lausuntoja sotäväestä. Kerätty erään aliupseerikoulun aihevihoista', *SS* nr 44–45/1919, s. 626 f.

²⁴ H a n s B o n d e, *Mandighed og sport* (Odense 1991).

²⁵ A. E. M a r t o l a, 'Nuorison sotilaallisen alkeisvalmennuksen tarpeellisuudesta', *SS* nr 6/1939, s. 82.

En militär tradition och ett ärorikt nationellt förflutet producerades och reproducerades ständigt i soldattidskrifterna. Gångna generationers krigiska bragder skulle visa på den finske mannens nedärvda dygder. Bilden illustrerar en artikel i Suomen Sotilas 1929 med budskapet att 1800-talets finska skarpskyttebataljoner hade en sant fosterländsk anda fastän de ingick i den ryska krigsmakten. SS nr 13–14/1929, s. 230.

jer genom någon krigslist eller något våghalsigt hjältedåd vinner en seger eller undkommer fienden.²⁶ Men nu träder bredvid denna en mer allvarlig och vuxen bild av de finska soldaterna fram – tysta sammanbitna hjältar som inte bara är beredda att offra sig för fosterlandet utan ofta verkligen gjuter döden. De många berättelser som utspelar sig under krigsmånaderna 1918 tecknar tillsammans en, om än ofta starkt idealiserad, ändå mycket blodigare och mer realistisk bild av krigets verklighet än den som förmedlades i *Läsning*.²⁷ Så här

²⁶ Se t.ex. Vaalimo Hannula, 'Eräs hyökkäys', SS nr 2/1929, s. 36 f eller Armas J. Pulla, 'Korpraali Simconin Kepponen. Kertomus 30-vuotisesta sodasta', SS nr 22–23/1929, s. 399, 402.

²⁷ Se t.ex. Jussi Härkönen, 'Kuinka ja missä vapaussodan taistelussa minä haavoituin', SS nr 34/1928, s 685; en realistisk och detaljerad skildring av hur berättaren träffas i armen under ett anfall och under sina försök att krypa tillbaka i skydd av terrängen träffas fyra gånger av fientlig kulspruteeld.

berättar till exempel krigsinvaliden Anton Räisänen, i ett specialnummer av *Suomen Sotilas* till femtonårsminnet av den vita arméns seger, om hur han år 1918 skottskadad fördes till ett fältsjukhus:

Den syn som mötte oss i huset var fruktansvärd. Under vanliga omständigheter hade man knappast stått ut med den. Men märkligt nog hördes knappt ett enda ord av klagan från den lemlästade och stympade skaran som här badade i sitt eget blod. Männen var hjältar också när de var svårt skadade. Manligt och utan knot tog de emot den svåra lott ödet berett dem.

(...) [I] början kändes det outsägligt svårt att tänka, att man redan i så unga år förlorat hälsan för gott. Men å andra sidan styrktes själen och styrks ännu av medvetandet om att offret gavs för en ädel och hög sak.²⁸

Man hänvisade ofta till nationens ärorika förflutna, till ”fädernas anda” eller ”hakkapeliternas anfallsanda”²⁹ på samma sätt som vi sett tidigare i *Läsning*. Det offer jägarna gjorde när de gav upp hem, studier och karriär för den osäkra möjligheten att kunna hjälpa Finland att frigöra sig från det ryska imperiet, kriget 1918 och historierna om de stupade vita hjältekrigarna, var viktiga element i retoriken kring offervilja och pliktkänsla. Jägarna och de stupade vita framhölls som förebilder och deras offer anfördes i moraliskt uppfordrande ton, till exempel när regementspastor Verner Louhivuori år 1919 fördömde stölder och snatteri bland de värnpliktiga:

Det känns som om man hörde eländiga röster jämra sig; vi orkar inte behärska våra drifter, vi orkar inte hålla våra fingrar från andras egendom.

Är detta resultatet av de intryck som skulle härda oss? Skall i den här mesaktigheten det folk drunkna som för någon månad sedan satte allting på spel för fäderneslandets gemensamma lycka?³⁰

När *Suomen Sotilas* hyllade offerviljan som en manlig och medborgerlig dygd handlade det om någonting mer än det slags osjälviska beredskap att rycka ut för fosterlandet i dess nöd som redan Topelius undervisade om i *Boken om*

²⁸ 'Invalidi Anton Räisänen kertoo', *SS* nr 17–19/1933, s. 236.

²⁹ O l a v i U o m a, 'Mitä "Hakkaa päälle" oikeastaan merkitsee?', *SS* nr 13–14/1933, s. 167f.

³⁰ V e r n e r i L o u h i v u o r i, 'Ryhtiä', *SS* nr 14–15/1919, s. 175. Verner Louhivuori var en av scoutrörelsens förgrundsfigurer i Finland under 1900-talets första hälft och skrev även flera upplysningsböcker för ungdomar.

Vårt Land.³¹ Detta visade sig t.ex. när redaktionen för *Suomen Sotilas* under rubriken ”Japanskt hjältemod” år 1933 rapporterade om att man i Japan experimenterade med en undervattenstorpord styrd av självmordspiloter. Då det behövdes 400 frivilliga officersaspiranter för att testa vapnet och över 5 000 anmälde sig, utbrast *Suomen Sotilas*: ”Man måste säga att japanernas offervilja och dödsförakt överstiger alla vanliga gränser. Heder åt sådana män!”³²

Sammanfattningsvis kan man säga att manlighetsidealen i *Suomen Sotilas* inte innehåller några radikalt nya element, men betoningarna har förskjutits sedan 1800-talets *Läsning*. Kärlek, käckhet och lydnad nämndes mer sällan, medan offervilja och självbehärskning ryckte närmare centrum. I kombination med den ständigt återkommande kopplingen mellan medborgaren och krigaren leder detta till ett helhetsintryck av en något ”hårdare” manlighet i *Suomen Sotilas*; mer vuxen, allvarlig, härdad och självdisciplinerad. Texten ”Om soldatens plikter” av fänriken i reserven Reino Kunnari från år 1933 är ett extremt uttryck för denna tendens:

Soldatens vilja är allsmäktig, den är år livets och dödens herre, skoningslös och kall.

Darra, ropar den. Ge er respekt åt den ni icke-soldater, för landets försvarare är inte sitt fäderneslands träl, deras namn är inget glåpord. Han är aldrig en ”solttu” (ung. ’soldat-slyngel’), utan en soldat genomträngd av en vilja av järn, som ser framför sig endast seger eller förlust.

Usla kompromisser duger inte för honom, de räta linjerna är hans lidelse. Han attackerar och attackerar obevekligt. Hans vilja är järn, hans blick är stål.³³

Kunnaris text sticker i sin profotofascistiska hyllning av militär manlighet ut som ett isolerat överslag, ensam i sitt slag i det material jag gått igenom. Den påminner visserligen om att tidens europeiska strömningar nådde även Fin-

³¹ Zachris Topelius, *Boken om vårt land* (1890) (Borgå och Helsingfors 1983), s. 11f: ”Huru kunde jag se dig i fara och icke hjälpa dig? Jag måste ju hjälpa dig. Då log min modern i tårar och sade: ja, du måste ju lyda Guds röst i ditt hjärta. Och så är det även, om ditt fädernesland är i fara. Icke tänker du då på de många andra [som kunde rycka ut]. Guds röst i ditt hjärta säger dig, att du måste utan betänkande springa i strömmen. O, mitt barn, när den rösten kallar dig, när ditt land behöver dig, var då icke tvehgåsen, utan modig, och offra allt för din plikt! Så hava tusen gjort före dig. (...) De hava frimodigt dragit ut till mödor och kamp; de hava villigt givit sin sista skårv, sina barn och sig själva för denna stora, gemensamma moder, fäderneslandet. Och antingen de hava förgått i striden, eller vänt, som du, med seger tillbaka, – aldrig hava de ångrat sin hjältemodiga försakelse, sin strid, sin seger, eller sin årofulla död.”

³² ’Japanilaista sankaruutta’, SS nr 40–41/1933, s. 459.

³³ Reino Kunnari, ’Sotilaan velvollisuuksista’ nr 11–12/1933, s. 150. Texten är publicerad i ”Läsarnas egen avdelning”.

land, men tydliggör ändå mest av allt att de dominerande manlighetsidealen i *Suomen Sotilas* fortfarande var rätt så traditionella och lågmälda jämfört med både fascismens manlighetsdyrkan och den anglosaxiska virilitetskulten vid denna tid.

Den viljestyrka Kunnari hyllade som en våldsamt framträngande kraft riktas i *Suomen Sotilas* oftast inåt. Den har som sin viktigaste uppgift att producera självbehärskning, vilket visserligen är viktigt för att soldaten skall övervinna sin rädsla vid fronten, men minst lika viktigt för att han som en sedlig människa och god medborgare skall övervinna sina begär i det civila samhället. Den hårdnande bilden av medborgarkrigaren mjukas ständigt upp av traditionellt kristliga, ”gammaldags” manlighetsideal. I en ledare år 1935 där tidningen frågar sig vilket mål unga män skall sträva efter i sin utveckling ges svaret en ”sedlig karaktär” (*siveellinen luonne*), vilket definieras som ”kärlek till fosterlandet och nästan, hederlighet, osjälviskhet, sanningsenlighet, försönlighet, nykterhet, sedlig renhet i anden och livsföringen, karaktärsstyrka, välvillighet, tålmod, tapperhet, o.s.v.”³⁴

Den hegemoniska mansbilden och dess motbilder: representationer av önskad manlighet, ca 1890–1940

I analysen av vad *Läsning för den finske soldaten* och *Suomen Sotilas* har att säga om icke-önskvärd manlighet har jag använt mig av två sinsemellan besläktade begrepp som varit populära inom maskulinitetsforskning under det senaste årtiondet: ’motbild’ och ’hegemonisk maskulinitet’. Med hegemonisk maskulinitet avses den normativa och dominerande maskuliniteten i ett samhälle, medan motbilden fungerar som dess kontrast, en motsats till normen avsedd att tydliggöra det hegemoniska idealets överlägsenhet. Mansforskaren Robert Connell, som vanligen pekas ut som skaparen av hegemonibegreppet, använder det för att visa att det i alla samhällen förutom mäns dominans över kvinnor också existerar hierarkier mellan olika manligheter.³⁵ Som han själv och många andra påpekat är emellertid olika manligheter hegemoniska i olika situationer: i samma viktoriaiska medelklassmiljö där kultiverad självbehärskning var ett måste för unga män i familjelivet eller på arbetsplatsen

³⁴ ’Mikä on päämäärämme?’, *SS* nr 7/1935, s. 171.

³⁵ Begreppet ’hegemonisk maskulinitet’ myntades ursprungligen av Tim Carrigan, Bob Connell och John Lee, ’Toward a New Sociology of Masculinity’, *Theory and Society* 14 (1985), s. 551–604. Connell lägger fram sin längre utvecklade användning av begreppet i R. W. Connell, *Masculinities* (Cambridge 1995), s. 76 ff.

kunde manlighet i sportplatsens omklädningsrum eller på krogen handla om att vara bra på att slåss eller kunna dricka andra män under bordet.³⁶

Begreppet 'motbild' förknippas vanligen med nationalismhistorikern George L. Mosse. I hans forskning betecknar det i första hand män som ansågs vara väsensskilda från "riktiga" män. De är antingen något man föds till – juden, zigenaren, möjligen den homosexuelle – eller något som fullständigt faller utanför gränserna för de "normalas" gemenskap: luffaren eller den sinnessjuka.³⁷

Den enda figur i de undersökta tidningarna som påminner om Mosses mottyper och står för en position helt utanför det egna samhällets moraliska ordning är den bolsjevistiska ryssen. Men *Punaryssä* (den röde ryssen), som förekommer nog så ofta i *Suomen Sotilas*, kan inte gärna förstås som en motbild till äkta finsk manlighet. Han beskrivs så gott som aldrig som en individ utrustad med bestämda personliga egenskaper, utan utgör ett vagt och allmänt hot mot nationen och dess samhällsordning, en opersonlig aggressiv ondskas. Han är fienden någonstans där ute i mörkret, vars kulor visslar kring hjältarnas öron men som man aldrig möter eller kommunicerar med. Möjligen var det en medveten propagandastrategi att framställa motståndaren i ett framtida krig utan några som helst personliga eller ens mänskliga drag.³⁸

Det slags manlighetens motbilder vi möter i *Läsning* och *Suomen Sotilas* är av en annan typ och liknar mera de motbilder som David Tjeder undersökt i sin avhandling om borgerlig manlighet i Sverige på 1800-talet: drinkaren, spelaren, rumlaren.³⁹ De är bilder inte av någon exotisk Andre

³⁶ B o n d e, s. 45ff och 62. Jorma Sipilä har hävdad att det i vilket som helst samhälle existerar en mångfald hegemoniska strukturer som alla har sitt revir och vilkas position inte kan rubbas av någon central hegemoni. J o r m a S i p i l ä, 'Miestutkimus – säröjä hegemonisessa maskuliinisuudessa', Jorma Sipilä & Arto Tiihonen (toim.), *Miestä rakennetaan, maskuliinisuksia puretaan* (Tampere 1994), s. 27 f.

³⁷ G e o r g e L. M o s s e, *The Image of Man. The Creation of Modern Masculinity* (Oxford & New York 1996), s. 56 ff.

³⁸ Här föreligger en viss skillnad gentemot de om vartannat förlöjligande och demoniserande beskrivningarna av männen på fiendesidan i tyska soldattidningar under första världskriget. Jfr R o b e r t L. N e l s o n, 'German Comrades – Slavic Whores. Gender Images in the German Soldier Newspapers of the First World War', Karin Hagemann & Stefanie Schüller-Springorum (eds), *Home/Front. The military, war and gender in twentieth century Germany* (Oxford & New York 2002), s. 69–85, här s. 74 ff.

³⁹ D a v i d T j e d e r, *The Power of Character. Middle-class masculinities, 1800–1900* (Stockholm 2003), s. 93 f.

utan av vad den unge mannen och hans kamrater själva ganska lätt kan bli om de inte lär sig självbehärskning och utvecklar karaktär. På beväringstidningarnas sidor förs med hjälp av sådana här motbilder en kamp om vilken mansbild som skall vara den hegemoniska, inte bara på exercisfältet utan också på beväringarnas lediga tid. Skribenterna angriper uppfattningar om virilitet som tydligen är allmänna bland manskapet; de är bekymrade över att de unga männen i stor utsträckning ser uttryck för manlighet i en riklig alkoholkonsumtion, ändlös sexuell potens och talrika sexuella erövringar, grovt språkbruk och i förmågan att roa sällskap med fula visor och slippriga historier. De försöker rucka på de underliggande värderingarna hos beväringarna och omdefiniera manligheten genom att vända bilden av rumlaren från bilden av en karllakarl till dess motbild, en viljelös, eländig stackare som saknar styrkan att kontrollera sina sämsta sidor och styrs av sina lustar istället för plikt och moral (i *Läsning*) eller sin vilja och sitt förnuft (i *Suomen Sotilas*).

När skribenterna beklagar sig över oönskade uttryck för manlighet är det som om man för ett ögonblick kunde skymta konturerna till en verklig, levd manlighet bortom idealen, normerna och flosklerna i deras egna utläggningar. Det är en supande, skrånande beväring som träder fram, en soldat som köper sex i mörka gränder, stjälar och snattar av sina kamrater, förskingrar kronopersedlar, rymmer och tredskas så svårt att bara upprepade stränga arreststraff kan få honom att lugna ner sig lite. Den bilden är förstås lika stereotyp och bornerad som bilden av idealsoldaten. Det är en nidsbild, avsedd att svartmåla ett slags manlighet som skribenterna fruktar att beväringarna beundrar istället för att förakta. Man anser att manskapets inställning gentemot exempelvis alkohol styrs av attityder som att det vore "försmädligt och käringaktigt" att i vänners lag tacka nej till en sup.⁴⁰ I en text som propagerar för nykterhet i *Läsning* beskriver "plutons-underofficer J. Ahomäki" hur äldre kamrater introducerar rekryterna till bruket av alkohol:

Och om [den oerfarne unge soldaten] också sjelf icke ens hade någon egentlig lust för dryckenskapen, så nog får en annan, mera erfaren, honom dertill förledd. "Int' ä' du någon karl alls", säger förledaren, "om du ej kan supa brännvin, och hvad för en karl ämnar du göra af dig?"

⁴⁰ J. Jernvall, 'Några ord om nykterhet till den finske soldaten', *LFS* nr 2/1890, s. 53–60; här s. 54.

Genast rinner det upp i den unge soldatens sinne: ”huru skall jag kunna komma till rätta utan brännvin, eftersom alla andra njuta deraf; nog är jag ju karl, lika god som en ann!” På detta sätt är det just som soldatens (...) skiftesrika lefverne tager sin början.⁴¹

Ett vanligt grepp i *Läsning* är att appellera till soldatkårens ära, rykte och anseende: som soldat har man ett extra stort ansvar att vara en förebild för god manlighet.⁴² En skribent hävdar år 1889 att det – för att inte ”draga öfver oss alla redliga människors avsky och förakt” och förstöra både sitt eget och truppens anseende – är bäst att gömma sig om man inte klarar av att avhålla sig från spriten när man tagit några glas för mycket.⁴³ En annan strategi som *Läsning* använder är att göra sig lustig över det ”bondska” i den öönskade manligheten och framställa den som barnslig och löjlig. Som när huvudpersonen i berättelsen ”Huru Brobacka-Anders blev en dugtig soldat och en god jordbrukare” går på krog för att dränka sin bitterhet över kasernlivets hårdhet:

Först tog han en sup för att göra halsen ”klar”. Derpå beställde han fram ett halft dussin flaskor öl på en gång, såsom det egnar och anstår en rik karl. [...]nart samlade sig kring Anders’ många ölbuteljer en hel hop soldater och civila personer, som alla voro så ”förbaskat goda vänner”. Så många sådana hade Anders ej haft någonsin förut.⁴⁴

Man konstruerar här en negativ version av Sven Dufva-stereotypen, en figur vars största fel är att han protesterar mot armédisciplinen genom att spela idiot eller bara vägrar att lyda order. Den motspänstige rekryten framställs i *Läsning* som inbilsk, högfärdig, egocentrisk, envig, bondsk och mindre intelligent. Dryckenskap och annan osedlighet drabbar honom senare i berättelserna, som en konsekvens av hans beslut att ställa sig utanför den etablerade ordningen.

Det är uppenbart varför redaktörerna för *Läsning* ville associera insubordination med barnslighet, dumhet och själviskhet. Intressant är däremot att fenomenet tydligen var så pass ofta förekommande att det behandlas på flera ställen i en tidskrift som annars tenderar till stark skönmålning. Här skiner emellertid också folkliga uppfattningar om manlighet igenom som var svåra

⁴¹ J. A h o m ä k i, ’Bilder ur lifvet’, *LFS* nr 5–6/1889, s. 58–66; här s. 64.

⁴² Signaturen A. N., ’Något, som berör kamratskapen’, *LFS* nr 2–3/1901, s. 99–122, här s. 106.

⁴³ ’Gode vapenbröder!’, *LFS* nr 5–6/1889, s. 55 f.

⁴⁴ Signaturen J. E. W. f.d. värnepligtig, ’Huru Brobacka-Anders blef en god soldat och en god jordbrukare’, *LFS* nr 8/1889, s. 1–21, här s. 14 f.

att förena med arméns krav på ödmjuk underkastelse – åtminstone var det så skribenterna i *Läsning* själva såg saken. Berättelsen om Brobacka-Anders är en satir över just en sådan här ur befällets synvinkel önskad ”bondsk” manlighet. Huvudpersonen är en rik bondson som sätter sig på tvären när man skall göra honom till en kugge i kompaniets väloljade maskineri. Han framställs som bortskämd och egenkär, ”lat, håglös och envis”. Han kommer på kant med kamraterna, vantrivs i kasernlivet och fattar det ”enfaldiga” beslutet att förarga sina förmän så mycket som möjligt. Han spelar dum och gör allting bakvänt. När en underofficer tappar tålmodet och hotar med arrest om han inte lyder order, är det ”som om en ond ande hviskat honom i örat: ’nu ändteligen har du ett godt tillfälle att visa att du ej är buskablyg och att du är en riktig karla-karl’”. När Anders sedan landar i arresten för uppstudsighet säger han sig själv:

Ödmjuka dig icke så att man ännu börjar skratta åt dig och din svaghet; spjerna emot till det yttersta, ty en sådan karllakar[!], som du, kan ingen få bugt uppå.

Brobacka-Anders attackerar till slut sin förman och sätts i fängelse, där han efter tre månader genom ett slags religiös omvändelse slutligen ångrar sitt beteende och besluter göra bättring. Han fullgör sin värnplikt som en mönstersoldat och återvänder hem för att ta över släktgården.

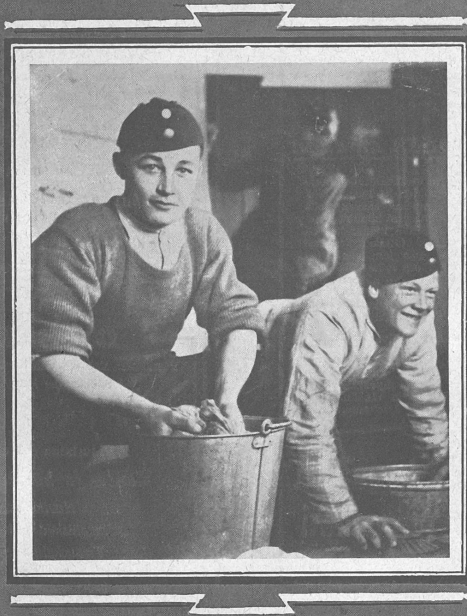
Hans grannar förvånade sig ej litet öfver att deras Brobacka-Anders nu var en stillsam och flitig arbetare, ty förut var han känd för att vara en lat och högfärdig pojklummel. ”Det skulle icke ha’ blifvit någonting af den karlen, om han ej hade fått gå i soldatskolan”, menade byamännen.

För Brobacka-Anders gick det alltså bra till slut. Sämre gick det för rekryt Engberg i historien om Anders och Gustaf som refererades ovan. Engberg är en förhårdad bråkstake och drinkare som har förlorat allt anseende inom kompaniet; ”ingen ville sällskapa med honom och oftast drefvo kamraterna dessutom gäck med honom för hans envishet och argsinta sinnelag.” Engberg känner sig förföljd och beskyller soldatlivet för alla sina motgångar. Han slutar sina dagar i fängelset för att ha dräpt en supkamrat i ett knivlagsmål.⁴⁵

I *Läsning* är det Brobacka-Anders envisa, obildade dumdryghet som närapå leder honom i fördärvet; Engberg hamnar verkligen där eftersom han förhårdat sin själ från den samvetets röst som till slut får Brobacka-Anders att

⁴⁵ Signaturen Fältväbel K., s. 134, 137 ff.

Suomen Sotilas

N:o 44

1929

2 Mk.

Vardagsliv på garnisonen. Tendensen mot en hårdare och vuxnare mansbild i Suomen Sotilas motverkas genomgående av inslag av mjukare, lekfullare, mer icke-heroiskt vardaglig manlighet. SS nr 44/1929, pärmblandet.

vekna. De är motbilder med suddiga konturer i den meningen att ingen på förhand är dömd att bli en sådan sorglig figur som Engberg – men var och en har skäl att akta sig! Den råa tonen i kasernerna, äldre kamraters dåliga exempel, samvetslösa krögare och en likgiltig allmänhet gjorde det enligt olika texter i *Läsning* bara alltför lätt för vilken oaktsam yngling som helst att bli en drinkare.⁴⁶

Här riktade man alltså ett anklagande finger mot den unge soldatens omgivning, som medverkat till hans syndafall. De moralister som under 1800-talet skrev rådgivningsböcker för borgerlighetens unga män lade däremot enligt David Tjeder det fulla ansvaret på individens egna axlar om denne halkade in på den breda vägen. Moralisterna ansåg att den unge mannen själv måste lära sig behärska sina lidelser och utveckla *karaktär*. Den termen används emellertid inte i *Läsning* – till exempel i historien om Brobacka-Anders är det istället det kristna begreppet samvete som står i fokus. Antingen var skribenterna i *Läsning* inte bekanta med föreställningarna om karaktärens betydelse (vilket förefaller osannolikt eftersom de enligt Tjeder var mycket allmänna i den svenska litterära offentligheten) eller också uppfattade de dem som något som enbart gällde unga män från bildade borgerliga hem, predestinerade för ledande samhällspositioner, inte de bond- och arbetarsöner som utgjorde beväringarnas stora flertal.

Den senare tolkningen verkar stödas av det faktum att *självbehärskning*, en dygd som redan under större delen av 1800-talet var det centrala elementet i det västeuropeiska borgerliga mansidealet,⁴⁷ först i *Suomen Sotilas* blir något som kräver en medveten ansträngning, ett problem och ett tema som gång på gång betonas i moraliserande texter (ofta skrivna av militärpastorer). Tidskrifternas skribenter, som själva tillhörde eller åtminstone identifierade sig med medelklassen, skulle enligt denna tolkning fullt ut ha inlemmat även de värnpliktiga bond- och arbetarsönerna i självbehärskningens ideal först i och med demokratiseringen i början av 1900-talet. Även detta ideal gällde från början uttryckligen den *borgerlige* mannen och var avsett att höja honom över både den dekadenta överklassen och den okultiverade underklassen. Men det är inte heller otänkbart att de soldater och underofficerare som skrev i *Läsning* hade sina litterära förlagor snarare bland religiösa uppbyggelseberättelser än i samtidens västeuropeiska diskurs kring borgerliga mansideal. I 1890-talets

⁴⁶ A h o m ä k i, s. 61.

⁴⁷ Även i Finland, se t.ex. H ä g g m a n, s. 112 f.

Läsning verkar man nämligen ha sett orsaken till "lastbart lefverne" mest i felaktiga ideal, brist på bildning och ungdomlig tanklöshet, inte i att soldaterna skulle ha svårt att kontrollera sina lustar och begär bara de blivit upplysta om vad som är rätt och riktigt. Både Gustaf och Brobacka-Anders ångrar sig gruvligt när de inser vad de gjort, och blir därefter riktiga dygdemönster.

I *Suomen Sotilas* talas det däremot ofta och mycket explicit om självbehärskning i artiklar som behandlar moral och sedlighet bland soldaterna.⁴⁸ Hotbilderna är bekanta från *Läsning*, även om nykterhetspropagandan tonats ner medan talet om könssjukdomar blivit mer explicit. År 1922 varnar signaturen "Funcus" för de faror som en ung och oskyldig rekryt kan råka ut för om han av äldre kamrater förleds till att förlusta sig med "entisiä ryssän heiloja" (ung. 'före detta ryssbrudar'). Oftast leder sådana nöjen till sjukbädden och, om rekryten alls överlever, till ett liv som en svag och sjuklig stackare:

Männe det inte ändå hade varit bättre att förbli den där sedligt rena om än av kamraterna pikade "mammans gosse". Då hade han nog ofta fått höra, att den där han vågar ju inte göra något karlaktigt. Men låt andra säga vad de vill, för om någonting är manligt så är det att kunna behärska sig själv, att kunna vika bort från det ondas väg. "Ty må en man ha hur många frihetskors som helst som tecken på sitt mod, så är han ändå bara en svag kruka om han inte har den sedliga renhetens mod. Må han skryta hur högljutt som helst med sin tapperhet så är han ändå i grund och botten en eländig ynkygg, om inte hans mod och kampanda räcker för att övervinna hans egna värsta begär."⁴⁹

Nästan tjugo år senare upprepar signaturen "Korporal" 1939 nästan exakt samma tankefigur:

Om äkta manlighet har allfort breda kretsar i vårt folk en alldeles avig uppfattning. Sålunda intalar tusen och åter tusen unga män sig själva och sin omgivning, att kännetecknen på en karlakar är rätt språk, bruk av starkdrycker och ett i sedligt hänseende slattrigt leverne.

En riktig man är den som i tankar, ord och livsföring är behärskad, ren i anden, ädel till naturen och som modigt värjer sig för allt som på ett eller annat sätt kan skada honom.⁵⁰

⁴⁸ Se t.ex. 'Nuoriso ja sukupuolikysymys', *SS* nr 40–41/1933, s. 471, som i ett nötskal innehåller tidens borgerliga sexualmoral med dess betoning av driftskontroll.

⁴⁹ Signaturen Funcus, 'Toverielämän varjopuolia kasarmissa. Asevelvollisuutensa suorittaneen mietteitä', *SS* nr 14/1922, s. 218. Det är inte angivet i texten varifrån stycket inom citationstecken är hämtat.

⁵⁰ Signaturen Korpraali, 'Oikeasta miehekkydestä', *SS* nr 1–2/1939, s. 16. Samma indignation över att finska soldater uppträder berusat, svär och trakasserar kvinnor på gatorna förekommer bl.a. i 'Suoria sanoja sotapojille', *SS* nr 13–14/1933, s. 178, och 'Sotilaan käyttäytymisestä', nr 15–16/1933, s. 202.

Bara sådana här riktiga män kan försvara och tjäna sitt land, hävdar korpralen och slår därmed an det nationalistiska argument som löper genom *Suomen Sotilas*. På flera ställen i tidningen 1919–1939 framhålls, som ett huvudargument mot osedlighet, att besök hos prostituerade kan medföra könssjukdomar som gör den unge mannen till enbart en belastning för nationen. Eller som saken uttrycks i vad som påstås vara ett referat av en diskussion mellan beväringar på soldathemmet år 1929:

Män borde sköta männens uppgifter, men nog utplånar könssjukdomen manligheten i mannen. Och inte har fienden något stort motstånd av sådana män som knappt ens kan röra på benen så sjuka som de är.⁵¹

Här framträder avigsidan av doktrinen om armén som en skola för män: i kasernen finns även gott om falska förebilder som leder rekryten mot fel slags manlighet, motbildernas manlighet.⁵² Samme jägarlöjtnant Kalervo Groundstroem som vi tidigare sett utmåla armén som en skola för äkta manlighet, varnar i en annan text rekryterna för ”Kasernlivets faror”. Till dem hör att man blir en ögontjänare som struntar i sina plikter så fort man är säker på att inte bli upptäckt och straffad. Den värsta faran är dock osedligheten:

På mörka gator och i dunkla hörn lurar smutsiga, nedriga kvinnor, vars baksluga förförelseknep särskilt män från landsbygden inte har någon aning om. Åtskilliga män, som av dåliga kvinnor fått svåra sjukdomar, har bittert beklagat att de inte klarat av att behärska sig själva.⁵³

Med undantag för det sporadiska omnämmandet av ”nedriga” förförerskor på stadens bakgator är det annars påfallande hur Kvinnan, den riktige mannens om inte motbild så motpol, genomgående är frånvarande i soldattidskrifterna.⁵⁴ I den mån kvinnor alls omnämns är det i tre stereotypa roller: den

⁵¹ Bertel Törnwall, ’Virran mukanaako vaiko vasten virtaa?’, *SS* nr 46–47/1929, s. 763. Samma budskap återfinns i bl.a. ’Uusille sotamiehille’, *SS* nr 22–23/1933, s.275.

⁵² Se t.ex. signaturen A.N., ’Något, som berör kamratskapen’, *LFS* nr 2–3/1901, s. 112; Verner i Louhivuori, ’Rekryytin kirveleviä kokemuksia’, *SS* nr 22/1919, s. 310 f; Lauri Rikala, ’Hyvää yleishenkeä sotilaat!’, *SS* nr 27/1919, s. 378; ’Parannukseen on syytä’ (tidningens ledare), *SS* nr 44/1929, s. 709.

⁵³ Kalervo Grou[n]dstroem, ’Vaaroja kasarmielämässä. Uusille tulokkaille omistettu’, *SS* nr 20/1919, s. 276.

⁵⁴ Ett bra exempel är *SS* nr 7–10/1939, ett specialnummer tillägnat finnarnas ”stamfränder” (”heimolaisnumero”), i första hand ungrarna och esterna, där frändskapet uteslutande

”nedriga” prostituerade, den kärleksfulla modern, som sonen inte får svika genom feghet eller osedlighet och fästmän, den unga stolta flickan som eldar under den tvehågsne mannens mod att gå ut i striden eller som möter förrädaren med kallt förakt.⁵⁵ Man kunde sammanfattningsvis konstatera att kvinnan, de få gånger hon figurerar i texterna, antingen står för en förrädisk sinnlighet eller en moralisk uppfordran till soldaten från dem som är beroende av hans beskydd.

*

Under perioden 1890–1940 finns en konstant och en förändring i hur de undersökta soldattidskrifterna använde idéer om manlighet som retoriskt medel. Mer eller mindre oföränderlig var den dragkamp som utspelade sig mellan den driftsbejakande ”bakgårdarnas manlighet” som skribenterna trodde att gällde bland beväringarna särskilt på dessas lediga tid, och det driftsförnekande borgerliga manlighetsideal tidskrifterna ville få beväringarna att internalisera. Det faktum att särskilt mycket inte verkar hända på den fronten under en femtioårsperiod motiverar två slutledningar.

För det första förändrade det moraliska budskap som borgerskapet riktade mot underklassen endast mycket långsamt manliga attityder och beteenden. John Springhall, som undersökt försöken att utbreda borgerligt-kristliga manlighetsideal till arbetarklasspojkar i England under slutet av den viktoriaiska epoken, förhåller sig skeptiskt till deras framgång. Han anser att det främst var ungdomar i socialt uppåtklättrande familjer som var mottagliga för borgerliga ideologier. I England var underklassens och medelklassens

omtalas i termer av brödraskap och blodsband mellan manliga nationer. ”Om än olika är språken,/ utspridd är den varma slakten,/ mellan oss det vida havet,/ sover inte brödren vekligt./ Hjärtat slår lågande,/ broder räcker broder handen./ Finland, Ungern och Estland/ tre tillsammans bär sitt öde.” (”*Vaikkakin ois kieli eri,/ hajallansa harras suku,/ välillämmä väljä meri,/ ventoina ei veljet nuku./ Sydän sykkii syttyneesti,/ veljen käden veli antaa./ Suomi, Unkari ja Eestil/ kolmin kohtalonsa kantaa.*”) Antero Kajanto, ’Heimoliitto’, *SS* nr 7–10/1939, s. 98 f.

⁵⁵ Se bl.a. J. P. Raivio, ’Taavetti’, *SS* nr 3/1919, s. 25 ff; Veikko Korhonen, ’Petturin kotiintulo’, *SS* nr 30/1923, s. 431 f. Den enda texten i materialet som artikulerat talar om Kvinnan med stort K är Onni Ranta, ’Vähän naisista’, *SS* nr 6/1929, s. 114, där kvinnan sätts på piedestal som ett gåtfullt gudomligt väsen som mannen aldrig kommer att kunna förstå, bara beundra och respektera. Kvinnans absoluta annorlundaskap, det polära konstänkandet, som i praktiken höll kvinnorna utanför den ekonomiska och politiska maktövningen i samhället, upphöjs här till lyriskt-romantiska höjder.

världar alltför långt ifrån varandra för att arbetargrabbar skulle kunna identifiera sig med till exempel hjältarna i äventyrsböcker som utspelade sig i dyra privata internatskolor (*public schools*).⁵⁶ I Finland var klyftan mellan klasserna kanske inte lika vid, och de som skrev i tidskrifterna för beväringar gjorde en märkbar ansträngning att placera sina berättelser i miljöer som var bekanta för läsarna. Ändå kan man undra om inte klyftan mellan ideal och verklighet gjorde det svårt för beväringarna att identifiera sig med idealbilderna.

För det andra var dessa två manligheter, den utlevande och den behärskade, inte varandra uteslutande hos beväringarna. Som vi sett pastor Verneri Louhivuori förundra sig över ovan, var det samma manliga ungdom som driven av äkta fosterlandskärlek tappert riskerat liv och hälsa genom att i stora skaror gå ut frivilligt i 1918 års krig i beväringstjänst de därpåföljande fredsåren i lika stora skaror betedde sig ”osedligt” under sina permissionskvällar. Vad dessa unga män uppfattade som manligt var situationsbundet. De kunde antagligen förstå det som uttryck för samma manliga ideal – oförskräckthet, potens och styrka – att supa kamraterna under bordet som att dödsföraktande storma fiendens skyttegravar.

Den stora förändringen i materialet ligger i att mansidealet, som i *Läsning* var ett mer renodlat soldatideal, i *Suomen Sotilas* smälter samman med ett medborgarideal och därmed blir mer universellt. Samtidigt blev bilden av den finske soldaten mer vuxen och allvarlig; han är inte längre en lydlig käck gosse utan en väpnad medborgare medveten om sin plikt gentemot fosterlandet. En uppenbar orsak till förändringen är förstås Finlands självständighet. Nationalismen fick nu fritt spelrum och sammanföll enkelt och entydigt med arméledningens intressen, till skillnad från den något komplicerade situationen på den punkten under autonomins tid. En annan betydelsefull förändring var demokratiseringen av såväl samhället som värnplikten. Från och med 1918 ryckte praktiskt taget varje stridsduglig ung man in i aktiv tjänst, till skillnad från färre än var tionde under kejsartiden. Det var inte längre en specialistgrupp som fyllde kasernerna, utan en hel generation av inte längre kejsarens trogna undersåtar utan fria medborgare som hade eller snart skulle få rösträtt. Detta påverkade naturligtvis djupt uppfattningen om både medborgarskapet och värnplikten och förde dem närmare varandra.

⁵⁶ John Springhall, 'Building Character in the British Boy. The attempt to extend Christian manliness to working-class adolescents, 1880–1914', Mangan (ed.), s. 52–74, här s. 68 ff.

När samhället och värnplikten demokratiserades minskade den militära patriarkalism som är märkbar i materialet från 1800-talet men inte alls lika framträdande i tidskrifterna från första republikens tid. Thomas Sörensen skriver, i sin avhandling om värvade husarer i sekelskiftets Malmö, om en småfolkets traditionella ”underdånighetsattityd” hos manskapet i förhållande till det ofta aristokratiska befälet.⁵⁷ Dessa konstellationer från det gamla ståndssamhället påminner om det patriarkala förhållandet mellan befäl och manskap som kommer till uttryck i *Läsning*. Sörensen menar att relationen mellan soldat och befäl måste bli mer saklig och yrkesmässig efter införandet av den allmänna värnplikten (i Sverige 1901) bland annat eftersom även högre utbildade medborgare nu i större antal stod i de värnpliktigas led, under befäl av en kanske mindre bildad förman; eller värnpliktiga från de högsta samhällsskikten under befäl av personer med enklare bakgrund.⁵⁸

Bilden av det demokratiska samhället där alla manliga medborgare jämlikt fullgör sin plikt som landets försvarare odlas också i *Suomen Sotilas* åren efter självständigheten: återkommande framhävs jämlikheten och den klasslösa gemenskapen i armén, om det sedan handlar om hur professor och torpare stred sida vid sida i de vita leden 1918 eller om det goda kamratskapet i beväringarnas kaserner i fredstid. Armén skapar inte bara en anda av jämlikhet mellan rekryterna, skriver signaturen ”Gamml Soldat” år 1923, den lär snabbare än det civila samhällslivet ynglingarna att respektera sina likars och alla medborgares rättigheter.⁵⁹ Den dygdige krigaren som fäderneslandets värn var dessutom en bild som de flesta unga finländska män kunde omfatta, någorlunda oberoende av ursprung och social position. I likhet med den nationalistiska ideologi som den ingick i kunde bilden av mannen-krigaren-medborgaren därför fungera som en sammanhållande kraft som suddade ut sociala konfliktlinjer.

⁵⁷ Sörensen har i sin omfattande undersökning av husarernas vardagsverklighet, baserad på ett brett källmaterial, konstaterat att även om idealet i kasernmiljön var ett slags trygghets-skapande patriarkalism där manskapets underdånighet svarade mot en faderlig omsorg från befällets sida, var dock praxis en helt annan. De svenska officerarna skrek åt manskapet, de var sarkastiska, vulgära, överlägsna och fysiskt våldsamma gentemot underlydande. Thomas Sörensen, *Det blänkande eländet. En bok om kronprinsens husarer i sekelskiftets Malmö* (Malmö 1997).

⁵⁸ *Ibid.*, s 65 ff.

⁵⁹ Signaturen Vanha Sotilas, ’Toverielämä sotaväessä’, *SS* nr 31/1923, s. 446 f. Jfr bl.a. ’Sotilaitten lausuntoja sotaväestä. Kerätty erään aliupseerikoulun ainevihoista’, *SS* nr 44–45/1919, s. 626 f; Aarne Sihvo, ’Toveruus’, *SS* nr 31/1922, s. 438 f.

Den kortare aktiva tjänstgöringen (från 1919 ett och ett halvt, efter 1922 bara ett år, mot tre år under kejsartiden) kom också att framhäva den hemförlovade beväringen som fosterlandets försvarare i det civila livet som reservist; i vilket civilt yrke den manliga medborgaren än verkade efter sin aktiva tjänstgöring var han samtidigt tränad till krigare och i princip i varje stund beredd att gå ut i strid.

Militariseringen av nationalismen, eller nationaliseringen av militarismen, är förstås en del av ett större mönster. George L. Mosse har pekat på att första världskriget i hela Europa innebar en förstärkning av 1800-talets borgerliga sideologi manligheten, särskilt dess aspekter av självkontroll, tyst viljestyrka, hårdhet, mod, manligt kamratskap, fysisk styrka och aggressivitet som energikälla. I det starkt polariserade och konfliktladdade politiska klimatet under mellankrigstiden skyltade både fascister och kommunister med en aggressiv, kraftfull manlighet. I en atmosfär av förestående kamp mellan nationer och samhällssystem kom nationalismen att framhäva bilden av mannen som den ståndaktiga krigaren.⁶⁰ Enligt sociologen Joane Nagel verkar nationalism och militarism allmänt taget gå hand i hand. Nationalismens målsättning, en suverän stat, *state-building*, har nämligen ofta tagit formen av revolutionär eller antikolonial krigföring före självständigheten uppnåtts, och därefter av väpnad konflikt med andra nationalstater för ”utövande och upprätthållande” av självständigheten.⁶¹

Kvinnor framträder så sparsamt att det är vanskligt att överhuvudtaget tala om någon kvinnobild i *Läsning* och *Suomen Sotilas*. Det är en mycket manlig och militär värld som skildras på deras sidor; det civila livet med förvärvsarbete, kvinnor och familjeliv berörs mycket sällan. Detta kan förstås som en uteslutning och utdefiniering som tjänar skapandet av en samhörighetskänsla inom det militära: själva tystnaden pekar ut dem som står utanför ”de verkliga männens” gemenskap och berättar därigenom för medlemmarna av gruppen vilka de själva är och vilka egenskaper de besitter. Å andra sidan är det svårt att inte samtidigt se det som ett förträngande och förnekande av de utmaningar mot den hegemoniska manligheten samtiden uppvisade, inte minst i form av kvinnoemancipationen.

Någon *oro* över manligheten, över att de finska männen i det moderna

⁶⁰ Mosse, s. 107 ff.

⁶¹ Joane Nagel, 'Masculinity and nationalism. Gender and sexuality in the making of nations', *Ethnic and Racial Studies*, 21(1998), s. 242–269, här s. 247.

samhället skulle vara på väg att förvekligas eller feminiseras kan inte heller skönjas på sidorna i *Läsning för den finske soldaten* eller i *Suomen Sotilas*.⁶² Frånvaron av *omanliga motbilder* talar för detta. Problemet med vissa finska beväringar var inte att de var omanliga utan att de var manliga på fel sätt, antingen långsamma och trögtänkta Sven Dufvor eller rumlare som överdrev de sämsta sidorna i typiskt manligt beteende. De flesta av beväringarna hade vuxit upp i det traditionella agrarsamhället där hierarkin mellan kvinnligt och manligt enligt sexualitetshistorikern Jan Löfstrom var tydlig och stabil och där det därför inte fanns något ångestfyllt behov av att förstärka eller bevisa manlighet.⁶³ Även om tidskrifternas skribenter själva kan ha omfattat mer moderna föreställningar, såsom idén om könen som varandras kompletterande motsatser och den därtill hörande ångesten inför överskridanden av könsgränserna, verkar de inte ha sett moderniteten som ett hot mot beväringarnas manlighet. Tron att männen i en överciviliserad kultur skulle degenerera till överförfinade, ryggradslösa veklingar verkar annars ha varit utbredd i den västliga, särskilt den anglosaxiska, världen kring sekelskiftet 1900.⁶⁴

Man får slutligen anta att tidskrifter för värnpliktiga helt enkelt inte var forumet där en oro för manligheten eller en rädsla för verkliga hotfulla motbilder (till exempel hanrejen, den emanciperade kvinnans toffelhjalte-make, eller den homosexuelle) skulle ventileras. De här tryckalstrens huvudsakliga uppgift var uppbyggandet och förstärkandet av en positiv mans- och soldatidentitet som skulle göra beväringarna samarbetsvilliga och disciplinerade men samtidigt självsäkra och orädda. Deras avsikt var att erbjuda starka positiva bilder av manlighet som läsarna kunde identifiera sig med, inte att göra läsarna bekymrade över sin könsidentitet.

⁶² Jag har i materialet stött på en enda text som behandlar den moderna civilisationens förvekligande inverkan, nämligen i form av nervositet och svaga nerver. Skribenten anbefaller dem som lider av denna åkomma att träna sig i självbehärskning, disciplinera sitt tänkande och rensa det från allting överflödigt, samt att idka mycket sport och friluftsliv. Signaturen Aliupseeri, 'Terästä hermoihin', SS nr 42–43/1933, s. 508.

⁶³ Jan Löfstrom, *Sukupuoliero agraarikulttuurissa. "Se nyt vaan on semmonen"*, SKS:n toimituksia 757 (Helsinki 1999).

⁶⁴ Se t.ex. Michael Kimmel, *Manhood in America. A Cultural History* (New York 1996) och Mosse, s. 77 ff.

GRANSKNINGAR

Tyrrhensk kust

Christoffer H. Ericsson, *Tyrrhensk kust. Essayer om hamnar, skepp och sjöfart i den romerska kejsartidens värld.* 138 s., Helsingfors 2002.

Tyrrhensk kust är titeln på Christoffer H. Ericssons nya antologi, som består av sex separata essäer. Temat för dessa är Syrakusa, Campaniens stränder, Antium, Roms havsterminaler, veteimporten från Alexandria till Rom under kejsartiden och slutligen Caligulas fantastiska nöjesfartyg i Nemi-sjön. De sex essäerna är tematiskt förenade med varandra – alla berör sjöfart, hamnar eller nöjesliv vid kusten, företrädesvis under romersk kejsartid, även om författaren gärna gör utveckelser till andra tider, speciellt till Napoleonkrigens och andra världskrigets tidevarv.

Stilmässigt påminner *Tyrrhensk kust* en hel del om Ericssons *Strövtåg i Anatoliens Hellas* från 1994. Som Ericsson själv säger i bokens inledning rör det sig varken om en resebok eller om ett lärt arbete utan snarare om uppteckningar kring kulturpromenader på kuster och i hamnar där han rört sig från och med 1930-talet framöver. Bokens innehåll är influerat av två faktorer; dels författarens livslånga intresse för sjöhistoria, som också har inkluderat vetenskapliga studier i romersk skeppsbyggnad, dels hans nära förhållande till sin onkel, professor Axel Boëthius, den första direktorn för det Svenska Institutet i Rom.

Ericsson vistades i unga år längre tider hos Axel Boëthius i Rom och introducerades av denne till många av de mål han nu beskriver. Ofta tycker man sig kunna ana sig Boëthius bakom Ericssons beskrivningar, även om författaren bara ibland låter Boëthius själv framträda, såsom t.ex. när han berättar att denne under sommaresemestrarna hemma i Finland täljde barkbåtar i vedboden föreställande Nemi-skepp med styråror, ett enkelt råsegel, men utan åror. Mera dylika personliga detaljer och iakttagelser hade med fördel kunnat smygas in i denna antologi.

Kvalitén på de sex essäerna är något ojämn. Bäst låter sig de två sista kapitlen läsas; här är fokuseringen på veteimporten från Alexandria och Nemi-fartygen klar. Här kommer också Ericssons sakkunskap tydligt fram. Det råder ingen tvekan om att dessa ämnen ligger honom nära om hjärtat och att han behärskar dem bra. De fyra första essäerna ger däremot ett rörigare intryck, här hoppar författaren friskt mellan tidsperioder och detaljer, vilket behandlingen lider av. Helhetsintrycket är ändå positivt och förstärks av ett stort antal väl valda fotografier, ritningar och teckningar som på ett trevligt sätt anknyter till texten.

Tyrrhensk kust består av separata essäer och gör inget anspråk på att ge en helhetsbild av det Tyrrhenska havets kustlandskap eller sjöfart. Ändå är det något förvånande att Ericsson har valt att inte ens nämna Tiberius villa med anhörande grotta i Sperlonga. Detta byggkomplex, som hittades och utforskades under slutet av 1950-talet, utgör inte bara det bästa exemplet på den kejsrerliga badortskulturen, utan har också gett oerhört viktiga skulpturfynd som på många sätt anknyter till sjöfart och övriga teman som berörs i boken. Speciellt kan de enorma marmorkopiorna föreställande Odysseus och hans besättning i strid med Skylla och bländningen av cyklopen Polyphemos nämnas, alla utförda av samma rhodiska skulptörer som står bakom den kanske mest kända antika skulpturen, den under renässansen funna Laokoongruppen.

Ericsson är värd en eloge för att popularisera antiken på svenska. Han gör i detta hänseende en viktig kulturgärning. Hans uppgift är emellertid inte lätt. Antikens värld uppfattas av skrämmande många som såväl tidsmässigt som geografiskt avlägsen och därmed mindre intressant. Sjöfartsmässigt står Hansans koggar och holländarnas koffsskepp oss närmare än de romerska veteskutorna. Det samma gäller givetvis 1800-talets bad- och kurliv jämfört med sina antika företrädare. Men vi skall inte underskatta parallellerna och inflytandet över seklena. Sett ur en östersjöhistorisk synvinkel kan man t.ex. konstatera att en av de bästa parallellerna till Roms veteimport från Alexandria finns just i vårt nordliga *mare nostrum* – jag tänker här på den holländska sädesimporten från framför allt Danzig under tidigmodern tid.

Vid läsandet av *Tyrrhensk kust* kan man inte låta bli att reflektera över den betydelse Mussolini tillskrev antiken, och speciellt den tidiga romerska kejsartiden. I propagandasyfte satsade han stort på projekt i stil med friläggandet av kejsarforumen, Augustus mausoleum och Ara Pacis, delar av Ostia, samt sist men inte minst bärgandet av Caligulas skepp i sjön Nemi. Stora delar av detta arbete utfördes under kort tid i forcerat tempo med en synnerligen bristfällig dokumentation. Ett av undantagen utgjordes av de ståtliga Nemi-skeppen, som dokumenterades på ett exemplariskt sätt. Tyvärr totalförstördes skeppen i maj 1944, i en brand som uppstod i samband med tyskarnas reträtt från centrala Italien. Den exakta orsaken till denna olyckliga brand är oklar, men Ericsson, till synes ej helt opåverkad av Mussolinis kulturpropaganda, föreslår att dådet kan ha utförts av kommunistiska partisaner som hämnd mot fascismen och allt vad denna stod för.

Ericsson lyfter helt korrekt fram Guido Uccellis noggranna publikation av Nemi-skeppens konstruktion från 1940. Tack vare denna, för sin tid ovanligt detaljerade beskrivning, kan vi ännu idag skapa oss en bild av Caligulas magnifika nöjesskepp, nu till och med på svenska i *Tyrrhensk kust*. Det kan tilläggas att Guido Uccellis bok också ligger som grund för de moderna kopior av skeppen i storlek 1:5 som man kan studera i det nyöppnade *Museo delle Navi Romane* vid Nemis kust. Dessutom initierades för några år sedan ett projekt som strävar till rekonstruerandet av skeppen i full storlek.

Kanske kommer därför Nemi-skeppen likt fågeln Fenix att återuppstå ur askan. Så visst är både antiken och Ericssons antologi i många hänseenden rykande aktuell!

Björn Forsén

Tidigmoderna småstäder

Claes Westling, *Småstadens dynamik. Skänninges och Vadstenas befolkning och kontaktnät ca 1630–1660*. 202 s., Linköping Studies in Art and Science 264, Linköping 2002.

I sin doktorsavhandling går lokalhistorikern och arkivarien Claes Westling in för att definitivt skjuta myten om äldre tiders svaga småstad i sank. Teorin om den svaga småstaden har saluförts starkast av national-ekonomen Eli F Heckscher som under en lång tid dominerade den ekonomiska historieskrivningen i Sverige. Han ställde de svenska städerna bredvid metropoler som London eller Paris och fick dem därmed att framstå som obetydliga bondbyar. Enligt 1600-talets uppfattningar om handel och hantverk skulle sådan verksamhet vara koncentrerad till städerna och särskilt till ett fåtal så kallade stapelstäder. Heckscher menade att de allra flesta städer i Sverige inte kunde leva upp till statsmaktens ideal, vilket också har visats av senare forskning. Det betyder emellertid inte att det svenska stadsväsendet var överflödigt.

Under de senaste tio, tjugo åren har en kritik mot det ovannämnda synsättet växt fram, så Westling är knappast först framme. I Sverige har framför allt historikern Sven Lilja vänt sig mot Heckschers vrångbild genom att göra kvantitativa undersökningar som visat på en stadig befolkningstillväxt i städerna från sent 1500-tal till början av 1800-talet. Stockholm var den ojämförligt största staden i Sverige under hela perioden. De övriga städerna hade kring 1600-talets mitt en genomsnittlig folkmängd om 800 invånare. Det kan ju tyckas vara en obetydlig summa för en nutida betraktare, men på sin tid var den inte oansenlig: resultat finns som tyder på att den svenska medelstaden inte var mindre än exempelvis den tyska.

Westling vänder sig mot tre argument som förts fram av den heckscherska linjen: att de svenska städerna var jämförelsevis små, att de präglades av en agrar struktur, och att de inte utvecklades nämnvärt under 1600-talet. Utifrån två exempel, Vadstena och Skänninge, kan han belägga att dessa städer var befolkningsmässigt större än vad tidigare beräkningar har visat. Enligt hans beräkningar, som bygger på flera olika källor, hade Vadstena år 1650 cirka 1 200 invånare och Skänninge 550. Tidigare beräkningar utgående från så kallade mantalslängder har gett betydligt lägre siffror: cirka 540 respektive

330. För en nutida läsare kan det tyckas som om båda summorna är mycket små, men den relativa skillnaden är som synes betydande – Vadstenas befolkning blir med Westlings metod mer än dubbelt så stor jämfört med tidigare uppskattningar.

Undersökningen har genomförts med en mycket arbetsintensiv metod som har förhindrat en geografiskt mer omfattande undersökning. Westling säger sig med denna metod kunna ådagalägga ”vissa svagheter i arbeten som ... enbart bygger sina resultat på mantalslängder”, vilket inte bör förstås som annat än en kritik av Liljas tillvägagångssätt. Vad resultaten kan betyda för uppskattningen av småstädernas storlek generellt går inte att säga endast utifrån Westlings två exempel (det fanns ett hundratal mindre städer). Resultaten antyder emellertid att städernas folkmängd kan ha varit betydligt större än vad som tidigare sagts.

Den tidigmoderna staden var allmänt sett lantlig till sin karaktär, men det var inte ett drag som utmärkte just småstaden. Även de största städerna hade en betydande djurhållning, vilket inte minst samtida skildringar vittnar om. De ekonomiska och visuella likheterna mellan land och stad var alltså starka. I juridisk och administrativ mening var staden något annat än landsbygden. Staden och dess invånare lydde under särskilda lagar, och näringsutövningen var minutiöst reglerad. Där fanns också flera samhällsgrupper som var sällsynta och i regel förbjudna på landsbygden: handelsmän, hantverkare, ämbetsmän – personer ur samhällets högre skikt – men också grupper av marginaliserade invånare vars uppehälle bekostades av det allmänna.

Småstädernas köpmän hade handelskontakter med andra städer på olika avstånd. Storköpmannen Erland Svenssons bevarade arkiv är ett av de punktvisa nedslag som Westling gör för att undersöka invånarnas kontakter med sin omgivning. Som rådmän, riksdagsmän och borgmästare var Svensson onekligen en av lokalsamhällets bärande pelare. Att han i hög grad identifierade sig med staden framgår av att han gjorde betydande privata utgifter för dess räkning. I hans affärsverksamhet ingick bland annat att köpa upp oxar i Småland för att driva dem norrut och sälja dem i olika delar av mellersta Sverige.

Svenssons kontakter med den lokala metropolen Jönköping var täta. Mer förvånande är de täta kontakterna med det avlägsna Göteborg. En köpman där, Robert Hunter, sålde både spannmål från östgötska kyrkor och olika lyxartiklar som tobak och kryddor till Svensson. Relationen mellan de båda krämarna tycks ha varit så tät att Svensson till och med en gång betalade det vite som Hunter dömts till för otukt med en älskarinna i Vadstena.

Även om Svenssons kontakter med Stockholm var fåtaliga försiggick ändå en betydande handel på huvudstaden. Hans affärer var koncentrerade till några få stapelstäder som låg på varierande avstånd. Westling visar också med ett antal andra exempel att det kunde pågå en livlig handel mellan en mindre uppstad som Vadstena, och stapelstäder som hade rätt att segla direkt på utländska hamnar.

Det var inte bara de mest inflytelserika och välbemedlade invånarna som ägde kontakter utanför den egna staden. Även de fattiga kunde ha ekonomiska relationer till borgare i andra städer. Ett exempel var änkan Lisbet Bengtsdotter, som tillsammans med maken hade en skuld till en man i Göteborg. När maken dog förklarades dödsboet i konkurs. Stadens protokoll visar att Lisbet Bengtsdotter lade husnycklarna på rådstugans bord en gång för att markera sin fattigdom.

Ibland uppträder Westling litet väl polemiskt gentemot Heckscher, särskilt då han i inledningskapitlet påstår att dennes tolkning av den svaga småstaden skulle ha styrt framställningen av stadshistoria fram till i dag. ”Lyckade” städer skall ha fått betydligt större uppmärksamhet än ”misslyckade” städer. Detta är ett allt för grovt påstående. Städer har inte uppmärksamrats mindre på grund av Heckschers dom. För endast några år sedan fick även Vadstena sitt eget historiska praktverk, *600 år i Vadstena*, bara för att ta ett exempel som motsäger Westlings påstående och som direkt berör ämnet.

Här föreligger ingen revolution vad gäller synen på den svenska 1600-talsstaden, men det kan vi heller inte vänta oss. Claes Westling har snarast kunnat visa på det fruktbara med ett lokalt perspektiv: vi får mera kött på benen och kommer närmare människorna som levde i städerna. Han har på ett intressant sätt utmanat en föråldrad bild av det förindustriella stadssamhället, och förhoppningsvis kan hans arbete inspirera till liknande undersökningar av andra småstäder.

Mattias Legné

Bönderna och upprorets förutsättningar

Martin Linde, *Statsmakt och bondemotstånd. Allmoget och överhet under det stora nordiska kriget*. 273 s., Acta Universitatis Upsaliensis 194, 2000.

Karin Sennfeldt, *Den politiska sjukan. Dalaupproret 1743 och frihetstida politisk kultur*. 352 s., Gidlunds förlag, Hedemora 2001.

Bondeupproren, deras förutsättningar och betydelse har varit föremål för en livlig diskussion överallt i Europa och nu också, utgående från en allt mer stabil grund, i Sverige. Ur svensk och finländsk synvinkel utgör 1600- och 1700-talens bondeuppror en väsentlig del av en mera omfattande diskussion, som har berört rikets och samhällets karaktär speciellt under 1600-talet. Det maktstatsperspektiv ur vilket den europeiska forskningstraditionen närmast sig problemet har traditionellt betonat statens karaktär som en militärisk-byråkratisk makt som i stor utsträckning stött i förbund med adeln och dess ståndsintressen. Enligt detta synsätt hade bondebefolkningen i tilltagande

grad orsak till missnöje men ständigt allt mindre möjligheter att demonstrera detta missnöje. Maktstatsperspektivet har förringat det svenska rikets legitimitetsbehov under 1600-talet och interaktionens betydelse.

Det synsätt som framhäver interaktionen och statens behov av legitimitet har å sin sida i ständsriksdagarna sett bondemotståndets kontinuerliga närvaro, såväl på lokal nivå som politiskt. Ur denna synvinkel karakteriserades den svenska statsbildningen av en kontinuerlig spänning mellan kungamaktens strävan att växa, aristokratins maktintressen och de lägre ståndens försvarskamp. I detta spänningsfält eftersträvade de lägre stånden en allians med kungamakten och tvärtom – båda parterna till sin egen fördel.

Två färskta svenska doktorsavhandlingar belyser speciellt statsmaktens och allmogens komplexa förhållanden. *M a r t i n L i n d e s* avhandling behandlar 1710-talet, det karolinska enväldets slutskede då den absoluta monarken själv till största delen vistades utomlands medan landets styrdes av det byråkratiska militärståndet. Sverige hade redan förlorat största delen av sitt gamla territorium; kvar fanns endast ”det styckade Sverige”, och armén hade för första gången på ett hundra år samlats inom det egna landets gränser. Nu förbereddes ett nytt krig för erövringen av Norge. Situationen var med andra ord att man redan i praktiken hade förlorat kriget men att hoppet ännu levde. Kärnfrågan i Lindes avhandling är egentligen varför något bondeuppror inte uppstod trots att motståndets alla övriga former syntes allt tydligare. Orsaker saknades alltså inte, men hur var det med förutsättningarna?

K a r i n S e n n e f e l t s avhandling är åter en detaljerad beskrivning av hur ett bondeuppror uppstår, utvecklas och slutligen kuvas. Dalkarlarnas verksamhetsmiljö är delvis en helt annan än på 1710-talet, men det finns även likheter. Även nu låg landet i krig, Ryssland hade nyligen krossat de svenska styrkorna vid Villmanstrand, och kriget var alltså redan i praktiken förlorat, men även i detta fall dröjde det slutliga avgörandet ännu. Upprorsrörelsen fick sin början då bönderna vägrade låta sina rotesoldater i reserven bege sig till fronten. Även i fråga om legitimitetskrisen fanns det likheter. På 1710-talet undergrävde kungens frånvaro regeringens trovärdighet; på 1740-talet hade frihetstidens ständervälde berövat kungen hans egentliga makt, medan valet av tronföljare under krigstid gav allmogen en möjlighet att förneka den adelsdominerade ståndsmaktens legitimitet. Dalkarlarnas klart uttalade mål var att trygga böndernas ställning genom att skaffa landet *en* konung.

Den teoretiska utgångspunkten för *M a r t i n L i n d e s* avhandling är framför allt *J a m e s C . S c o t t*. Linde konstaterar: ”En undersökning om bondemotstånd i 1710-talets Sverige kan aktualisera flera av Scotts teser: frågan om böndernas subsistensetik och ömsesidighetsnormer är ett exempel, liksom behovet av politisk förklädning i ett mer eller mindre repressivt samhälle. Därmed vrids uppmärksamheten till de outtalade protester och vardagliga motståndsnormer som annars lätt förbises” (s. 25). Linde granskar grundligt och kritiskt hela den officiella repertoaren av meningsyttringar som stod bönderna till buds, börjande med klagomål hos ständerna, suppliker och

rättsväsendet, för att sluta med prästval. Slutresultatet är att dessa officiella kanaler blockerades av så många hinder att man inte genom dem kunde uppnå önskat resultat. Dessa var dock de första man alltid stödde sig på, alldeles som bönderna i *Kimmo Katajala's Suomalainen kapina* gjorde på 1600-talet.¹

Mest givande och innehållsrik vad ny kunskap beträffar är Lindes analys av olika kanaler för motstånd och påverkan. Dessa var oftast reaktiva, såsom nekande till transporter och skattebetalningstrejker. Lindes resultat bekräftar *Antti Kujala's* bild av allmogens motstånd i Finland under 1700-talets början. Liksom Kujala har också Linde vågat sig på en analys av länsräkenskapernas ytterst svårtolkade och arbetsdryga material, med utmärkt resultat.²

Linde beskriver noga de medel som stod allmogen till buds, liksom också den repertoar av utvägar makten använde sig av. Man lägger märke till hur tjänstemannakåren på olika sätt försökte att i första hand förmildra de fruktade konflikterna – hårda tag kom på fråga först som en sista utväg. Detta alternativ behövdes inte ens till slut. Enligt Linde ointetgjorde det enkla faktum att landet var fullt av soldater alla slags mera omfattande proteströrelser, även om enstaka våldshandlingar också inträffade. En intressant faktor, som Linde dock snarast kvitterar med ett konstaterande kan också ha varit att stödet för konungens krigspolitik inte var särskilt stort ens inom de högre stånden, vilket kunde ha lett till att man av lojalitetsskäl inte ingrep mot olika protestyttringar.

Lindes metod är en systematisk och vittomfattande analys av allmogens påverkningskanaler. Metoden har varit arbetsdryg, men även resultatrik. De svenska bönderna var minsann inte vare sig olustiga eller oförmögna till motstånd, trots att förhållandena kunde vara mycket ogynnsamma. Maktstaten fungerade i detta avseende ytterst begränsat; interaktionen var verklighet, även om de samhälleliga styrkeförhållandena nog var emot bönderna.

Karin Sennefelts metod är på sätt och vis den motsatta. Hon bygger tydligt sin analys på den mobiliseringsmodell för de socialistiska rörelserna som *Bert Kländermans* formulerat. I Dalkarlarnas motståndsrörelse kan man på klandermandskt sätt urskilja fyra skeden: formering av konsensus, mobilisering av konsensus, mobilisering till handling och demobilisering. Sennefelt koncentrerar sig med andra ord på att exakt skildra rörelsens födelse, utveckling, kulmination och upplösning. Detta sätt att närma sig frågan är ytterst åskådligt och läsarvänligt. Den detaljerade beskrivningens narrativa

¹ *Kimmo Katajala, Suomalainen kapina. Talonpoikaislevottomuudet ja poliittinen kulttuuri Suomessa Ruotsin ajalla n. 1150–1800* [Det finska bondeupproret. Bondeoroligheter och politisk kultur i Finland under svenska tiden ca 1150–1800], SKS, Historiallisia tutkimuksia 212. SKS 2002.

² *Antti Kujala, Miekka ei laske leikkiä. Suomi suuressa Pohjan sodassa 1700–1714* [Svärdet skämtar inte. Finland i stora nordiska kriget 1700–1714], SKS, Historiallisia tutkimuksia 211. (Helsinki 2001).

styrka kommer till sin rätt. Då Sennefelt beskriver händelser i Leksands sockenstuga den 12 mars 1743 vet man att kulminationen är nådd: ”Skinnar Per Andersson hade med sig en spikklubba [...] Under tiden landshövdingen försökte förmå allmogen att släppa ut sina soldater och lyda överheten plockades spikklubban fram och någon högg fast den i taket mitt för ögonen på landshövdingen.” (s. 139–140)

De ca 5 000 dalkarlarnas tåg mot Stockholm inleddes i militär ordning – landshövdingen placerades att sitta i trossen! Marschen framskred i god ordning och utan motstånd ända till huvudstaden. Till slut ändade allt i blodutgjutning, kaos, några dödsdomar och regeringens massiva efterpropaganda, i vilken regeringen försökte visa att allmogens demonstration från början var ett uppror.

Sennefelt bygger sin forskning på en alternering mellan processbeskrivning och analys. Resultatet är ytterst övertygande och fångslande som läsupplevelse. Kontexten i Sennefelts beskrivning är frihetstidens politiska kultur, ett system som baserade sig på ett obalanserat förhållande mellan ständsriksdagen och regeringen, där kärnan var den av adeln dominerade institutionaliserade interaktionen mellan stånden. Både skildringen av allmogens organisationsformer och analysen av den lokala nivåns och de valda riksdagsledamöternas inbördes växelverkan ger en åskådlig bild av den politiska kulturens strukturella drag.

Den sennefeltska metodens svaga punkt är den ensidiga skildringen av förhållandet mellan det politiska systemet och det av allmogen arrangerade demonstrationståget. Genom att författaren blott och bart uppehåller sig vid dalkarlarnas aktörsperspektiv, belyser hon inte frågan om vilken konstellation på riksnivå, som låg bakom bondeståndets och lokala demonstrationer. Sennefelt skildrar visserligen allmogens egen politiska aktivitet både i fråga om dömandet av de krigsansvariga och i valet av tronföljare, men det imperativa mandatets vidare betydelse i 1740-talets politiska situation förblir suddig. Sennefelt hänvisar visserligen till detta då hon beskriver växelverkan mellan bönderna och deras riksdagsmän, men vad hade det för betydelse att vid samma tidpunkt även ständerrepresentanten för Stockholm, Christopher Springer, kraftigt fordrade ett godkännande av det imperativa mandatets legitimitet – för att senare dömas för landsförräderi.

Dalkarlarnas rörelse var alltså i grund och botten inte ett uppror utan en demonstration. Att bondemarschen nästan nådde fram till maktens kärna var möjligt eftersom regeringen inte i tid förfogade över militär styrka att stoppa den. Sedan man fått fram lojala styrkor användes de också. Bondemarschen var farlig just i sig själv, som en ny typ av politisk aktion, men dess farlighet ökades utan tvivel av de till allmogen knutna soldaternas opålitlighet.

För det politiska systemets legitimitet var bonderörelsen speciellt farlig genom att den var förbunden med riksdagspolitiken, med ständernas verksamhet. Problematiseringen av detta förhållande undanskymts i Sennefelts avhandling av bondetåget. I de många avhandlingarna inom ramen för pro-

jektet "Centralmakt och lokalsamhälle på 1700-talet" behandlades detta tema – visserligen inte som huvudtema, men som en viktig aspekt – bl.a. därför att dalkarlarnas rörelse hade en verkligt stor betydelse för frågan på vilket sätt allmogens politiska styrka och betydelse i samhället förändrades efter år 1743. Det var fråga om en vändpunkt i hela den svenska politiska kulturens utveckling.

Karin Sennefelts för övrigt utmärkta avhandling kan eventuellt kritiseras för dess tunna kontext. Hon har i många avseenden förbigått vad forskningen om 1700-talet sagt om fenomenet, förutom naturligtvis den forskning som direkt berör själva upproret. Av denna orsak saknar analysen kanske några viktiga aspekter som hänger samman med det politiska systemet.

Både Martin Lindes och Karin Sennefelts forskning har ett gemensamt (allmänsvenskt?) drag. Så länge det är fråga om att utveckla den teoretiska apparaten stöder bägge sig kraftigt på den internationella forskningen. Däremot är den komparativa synvinkeln överraskande tunn. *Charles Tilly's* forskning skulle t.ex. erbjuda många möjligheter till komparation. Speciellt egendomligt är det hur litet intresserade de svenska "upprorsforskarna" är av erfarenheterna i grannlandet Norge. Den norska motståndshistorien har analyserats i stor omfattning, också av finska forskare som Kimmo Katajala, men av någon anledning tycks den svenska forskningen inte förmå sig att blicka över "Kölen". Att den finska forskningen saknas är mera relativt; de svenskspråkiga avhandlingarna har nog studerats, men inte heller här har man letat efter komparativa möjligheter, trots att vi ändå levde i samma politiska system och "kultur".

Såväl Martin Lindes som Karin Sennefelts avhandlingar kommer utan tvivel att utgöra baslitteratur för den finländska forskningen om den svenska tiden. Bägge fördjupar på sitt sätt vår uppfattning av det svenska rikets funktionsmekanismer, om statens överraskande starka interaktiva verksamhetsformer samt, och detta är kanske det viktigaste, om allmogens utvecklade politiska vakenhet och förmåga på 1700-talet.

Panu Pulma

Mellan Sverige och Tyskland på 1700-talet

Andreas Önnersfors, *Svenska Pommern. Kulturmöten och identifikation 1720–1815*. 539 s., Ugglan, Minervaserien 6, Lunds universitet, 2003. Diss.

Sveriges tyska besittningar och deras historia har länge varit ett ganska bortglömt forskningsämne. När en gemensam tysk nationell identitet byggdes både i det preussiskdominerade kejsardömet på 1800-talet och i Nazityskland på 1930-talet var det inte nödvändigtvis populärt att i historieskrivningen betona icke-tyska epoker i olika delar av riket. Nuförtiden har trenden förändrats. Även de gamla svenska besittningarna och deras historia är populära i den nya tyska förbundsrepubliken och inom Europeiska unionen där man letar efter blandade, flerdimensionella identiteter och deras historiska legitimitet. Det postnationalistiska Europa byggs genom referenser till det prenatalistiska förflutna samtidigt som fattiga och outvecklade gamla DDR-provinserna fortfarande söker sin plats i det nya Tyskland. Svenska Pommern, som lydde under den svenska kronan åren 1648–1815, är ett gott exempel på detta. Den tysk-svenska idéhistorikern, lundensaren Andreas Önnersfors, har skrivit sin doktorsavhandling *Svenska Pommern. Kulturmöten och identifikation 1720–1815* som en del av detta identitetsprojekt, vilket han även själv medger på bokens sista sidor.

Önnersfors infallsvinkel är framför allt idé- och lärdoms-historisk, men hans forskning har också sina anknytningar till lärdomens bredare kulturhistoria, vilket är mycket lämpligt i en avhandling om identitet och identifikation. Bokens tidsperiod, seklet från det stora nordiska kriget till Wienkongressen, har ändå definierats av den politiska historiens kronologi. Forskningsobjektet är uttryckligen den betydligt mindre del av Pommern som förblev svensk också efter Stockholmsfreden 1720 och vars huvudstad inte längre var det till Preussen avträdde Stettin utan Stralsund. Den viktigaste orten i Önnersfors bok är dock Greifswald, som var både stifts- och universitetsstad och därför förtjänar att betonas i sig.

Sidoeffekten av denna fokusering är emellertid att resten av provinsen och ståndspersoner utan anknytning till universitetet bara tillfälligtvis behandlas. Det hade ju varit intressant att få veta mera om t.ex. de stralsundska handelsmännens identiteter och lojaliteter. Stralsund, en historisk hansastad, förenade Pommern och resten av Sverige genom postjaktsrutten mellan Ystad och den pommerska kusten, och dessa förbindelser väcker tankar om kulturförmedling och kulturmöten. Sådana måste ha ägt rum också i staden med gränsöverskridande identitetsfaktorer som anknöt Pommern och dess Östersjökust till någonting större än det tyska riket, som också svenska Pommern statsrättsligt var en del av fram till kejsardömet upplösning år 1806. En annan sak är dock att Önnersfors bok redan i dess nuvarande form

innehåller över 500 sidor, vilket betyder att den redan nu är så omfattande att alltför många nya saker inte kunde ha tagits med utan förändringar i forskningsämnet. Av samma orsak anser jag också att det har varit motiverat att inte försöka täcka Pommerns historia under 1600-talet i denna bok. Om också början av det svenska väldet i Tyskland hade behandlats i boken skulle det ha inneburit nya frågor, såsom huruvida förändringar i provinsens storlek påverkade pomrarnas identifikationsprocesser.

Önnerfors delar in den pommerska identitetshistorien under 1700-talet i tre huvudperioder. Den första av dessa, motsättningsens tid, hade enligt honom börjat redan på 1600-talet. I denna del av boken är Önnerfors huvudperson den tysktalande stockholmare Christian Nettelblad, som flyttade till Pommern och efter det engagerade sig i provinsens göticistiska vitterhet. Härmed kom Nettelblad i konflikt med universitetsförvaltningen i Greifswald och på kant med pommerska pietister. Tidskriften *Schwedische Bibliothec* som utgavs av Nettelblad var enligt Önnerfors ett brohuvud för den svenska vitterheten i Tyskland. I synnerhet betonas här de tyska klimatlärorerna, som gav en negativ bild av det flegmatiska folket i Sverige, de tyska tolkningarna av de germanska folkens historia från första hälften av 1700-talet samt det motstånd som Nettelblad mötte när han arbetade för svenskheten i Pommern.

På 1740-talet förändrades de pommerska attityderna i riktning mot en ny förståelse av förhållandet till Sverige. Christian Wolffs filosofi lästes i Greifswald där de flesta av de svenska studenterna var från södra Sverige och skulle bli präster. Den svenska upplysningens galjonsfigur Carl Christoffer Gjörwell hade också studerat i Greifswald. Upplysningen hade i allmänhet en stor betydelse för mera positiva uppfattningar om Sverige. Den kosmopolitiska filosofin och tron på framsteg och förnuft förenade de lärda kretsarna över språk- och kulturgränserna. Önnerfors bygger sin tolkning av denna tidsperiod och av den pommerska upplysningen på framför allt Johann Carl Dähnerts verksamhet. Som bibliotekarie vid universitetet i Greifswald ökade denne samlingarna från cirka 5 300 till 25 000 volymer utan att bekymra sig om kostnaderna. Önnerfors betonar också Dähnerts ställning som nyckelfigur i olika nätverk. Dähnert avancerade inte bara till rektor för universitetet, utan var också en av de viktigaste personerna i *Königlich Deutsche Gesellschaft* som beskyddades av den svenska konungen och som grundats för att bevara det tyska språket, vitterheten och vetenskapen i provinsen. Han var också den som stod i kontakt med Kungliga Vetenskapsakademien i Stockholm. Därtill var han en aktiv frimurare när orden och logerna grundades i Stralsund och Greifswald kort efter pommerska kriget.

De pommerska frimurarlogerna grundades enligt förebild av den svenska armélogen, som verkade i provinsen under krigsåren. Dähnert deltog i processen och korresponderade aktivt med den svenska storlogen i Stockholm som i början backade upp pomrarna både i deras tvister med lokala myndigheter och i deras filantropiska verksamhet. År 1770 grundades en *Grosse Landesloge der Freimaurer von Deutschland* i Berlin. Den tyska storlogen hade

de svenska frimurarna som förebild och den svenska riten följdes också där, men trots det var relationerna mellan de svenska och preussiska frimurarna inte särskilt intima. Önnerfors betonar att de pommerska frimurarna i denna situation hade en viktig roll som förmedlare mellan de två storlogerna. Efter Dähnerts död år 1785 anslöts dock Greifswaldlogen till den tyska storlogen av den nya ordföranden Thomas Heinrich Gadebusch, en universitetsman som ägde en stor samling tryckta handlingar. Det pommerska frimurarväsendet genomgick ännu nya förändringar under de allra sista åren av seklet då nya loger med svensk anknytning grundades och gamla loger övergick från tysk till svensk lojalitet tills alla loger blev tyska år 1816 efter att hela Pommern erövrats av Preussen.

Före övergången till preussiskt styre behandlar Önnerfors ännu idealiseringsens tidsperiod, med andra ord åren från 1780-talet till 1815. Bland de viktigaste personerna på den tyska sidan nämns Gadebusch och Ludwig Theobul Kosegarten som införde *Sturm und Drang*-litteraturen till Pommern. Bland svenska attitydskapare analyseras i synnerhet filosofen Thomas Thorild och en annan Greifswaldbibliotekarie, Jacob Wallenius. Thorilds naturfilosofi hade påverkat av den tidiga romantiken och av *Sturm und Drang*, och han föll i onåd inom de lärda kretsarna efter att han utgivit sin bok *Maximum seu Archimetria* år 1800. Thorild flyttade till Greifswald och levde där i ett slags halvexil. I sin bok utvecklade han en originell kunskapsteori som försökte bryta den aristotelianska metafysikens ställning som filosofisk huvudprincip och ersatte den med sensualismen. Den innehöll en panharmonisk tanke om den ideala balansen mellan känsla och förnuft, förnimmelse och tanke. Enligt Önnerfors lämpade sig denna filosofi med känsliga och sinnliga betoningar bra för Greifswald, där förhållandet till Immanuel Kant och hans förnuftsfilosofi var utpräglat skeptiskt.

Också Ernst Moritz Arndt, kanske den mest mångsidiga och bäst kända figuren bland Nordens idealiserare i Pommern, behandlas omfattande i boken. Han föddes på Rügen i en allmogefamilj men lyckades skaffa sig utbildning och reste omkring i Europa. Senare nådde han en betydande ställning vid universitetet i Greifswald, vilket nuförtiden bär hans namn. Arndts tankevärld förenade upplysta principer om nytta med romantiska ideal om nationer och land, och ett av de viktigaste av de idealiserade landen var det nordliga, karga Sverige. De tyska klimatlärorerna från 1700-talet svängdes sålunda upp och ned under inflytande från romantiken. Enligt Arndt förvandlade det nordiska ljuset svenskarna till ett skimrande och glänsande folk som fortfarande levde i naturtillstånd och bibehöll sin inre balans och sinnesfrid.

Arndts karriär fortsatte ännu länge efter att Sverige hade förlorat Pommern. Han blev den tyska identitetens inflytelserika skapare på det intellektuella planet och delade denna roll med en annan, kanske ännu mer berömd svenskpommare, konstnären Caspar David Friedrich, född i Greifswald. Önnerfors betonar hur Friedrich, kanske den tyska romantikens viktigaste målare, var medveten om sin betydelse som identitetsbyggare när han skapade

bilder av tyska nationella landskap. Samma medvetande kan också observeras hos Arndt, som skapade tysk identitet genom sin historieskrivning och filosofi, och detta identitetsarbete hade sina idealiserade förebilder i 1700-talets Sverige. Önnerfors talar också om möjliga förbindelser mellan Friedrichs konst och Thorilds sensualistiska ideal, något som forskningen har behandlat också tidigare. Att dra tillförlitliga slutsatser om hur starka eller nära dessa förbindelser egentligen var kan dock vara svårt. Ändå kan det konstateras att Friedrichs svenska härkomst i alla fall kryddade hans tyska identitet, någonting som kan observeras i hans tavlor dedicerade till den svenske konungen Gustaf IV Adolf.

Som sagt koncentrerar sig Önnerfors bok på idé- och lärdomshistoria, och den gör det på ett mycket svenskt sätt, genom att i synnerhet analysera universitetsmän, olika sällskap eller akademier. Önnerfors arbete handlar också om den tryckta offentligheten, men världen utanför de lärda kretsarna analyseras mycket sällan. Det här är ju naturligt för en lärdomshistorisk doktorsavhandling, men man kan också anta att bokens mycket ambitiösa målsättning kunde ha uppnåtts på ett annat sätt med annorlunda resultat om bokens perspektiv varit mer social- och kulturhistoriskt. I själva verket gäller frågan den historiska världsbilden, hur forskarna definierar olika filosofier, lojaliteter och kulturer i olika historiska kontexter. Med andra ord kan man fråga sig huruvida moderiktiga identiteter och identifikationer eller lojaliteter gentemot Tyskland eller Sverige vid universitetet i Greifswald var samma sak som andra pomrars eller hela Pommerns världsbilder och lojaliteter. Jag skulle vilja påstå att svaret inte nödvändigtvis är positivt. Enligt min mening betyder det att Önnerfors inte behandlar hela svenska Pommerns identifikationsprocess särskilt djupt fastän bokens namn hänvisar till det. I stället analyserar han en mycket viktig, även nödvändig del av den, och på detta fält uppnår han viktiga nya forskningsresultat.

Det kan också vara värt att påpeka att bokens inledning och sammanfattning är historiografiskt mera täckande än de analytiska delarna mellan dem. Pommerns hela svenska epok och eftervärldens olika uppfattningar om den kommenteras förtjänstfullt. Men som sagt kan en lärdomshistorisk bok inte täcka svenska Pommerns hela historia. Det återstår för andra forskare att skriva särskilt om dess kultur, samhälle och ekonomi.¹ Dock är Önnerfors doktorsavhandling ett värdefullt tillägg till den moderna forskningen, som i framtiden sannolikt kommer att avslöja ännu mera om pommerska identiteter på 1700-talet.

Jouko Nurmiainen

¹ Ett exempel på sådana nya böcker är antologin *Gemeinsame Bekannte. Schweden und Deutschland in der Frühen Neuzeit*, Hrsg. Ivo Asmus, Heiko Droste & Jens E. Olesen (Münster 2003), som också innehåller en artikel av Andreas Önnerfors om pommerska frimurarloger.

Mediehistoria inte bara längs utan framför allt tvärs

Henrik G. Bastiansen & Hans Fredrik Dahl, *Norsk mediehistorie*. 590 s., Universitetsforlaget, Oslo 2003.

Henrik Bastiansen skriver i inledningen till boken *Norsk mediehistorie* att mediehistoria är ett nytt ord som först nu håller på att inta sin plats i språket och att det avser en ung facklig disciplin inom en annan ung forskningsdisciplin, medievetenskapen. Han konstaterar att begreppets innehåll inte är självklart i ämneslitteraturen.

Ja, hur fastnade man egentligen för termen ”mediehistoria”? Namngivningen av detta forskningsämne i Finland har jag själv kunnat följa med sedan hösten 1973, då jag deltog i professor Päiviö Tommila:s metodkurs i ”tidningshistoria” (fi. *lehtihistoria*). Tommila utgav följande år sina föreläsningar i form av en liten bok.¹ När vi sedan i slutet av 1970-talet under Tommils ledning satte igång projektet ”Den finländska tidningspressens historia” (fi. *Suomen sanomalehdistön historia*) hade vi redan börjat tala om ”presshistoria” (fi. *lehdistöhistoria*) och explicit konstaterat att pressen är ett kollektivt fenomen. I min avhandling från år 1982 anslog jag tämligen mycket utrymme åt att ta ställning till vad presshistoria enligt min uppfattning är.² Jag skrev att ”presshistoria är forskning kring ett massmediums bakgrund och innehåll och detta massmediums ställning i samhället som helhet”. Jag tycker fortfarande att det är en ganska lyckad definition: ”ett massmedium” innebär att det även finns andra massmedier, ”bakgrund och innehåll” visar att mediet finns till för att producera sitt innehåll, som dock inte är oberoende av de processer som föregår utgivandet, och ”ställning i samhället som helhet” att mediet fungerar i växelverkan med det övriga samhället.

I utländska historieverk rörande rundradioverksamhet lade jag märke till att man om forskningsområdet använde termer som ”broadcasting history” eller ”kringkastningshistoria” och att det fortfarande var fråga om ett mediums (främst radions, ty televisionen var ännu alltför ny) historia åt gången. Mina egna strävanden att namnge forskningsområdet oberoende av kommunikationsform framgick på 1980-talet av mitt offentliga förslag om historisk masskommunikationsforskning (fi. *historiallinen tiedotustutkimus*)³ och av några forskningskurser som de följande åren hölls under samma namn. I

¹ Päiviö Tommila, *Lehtihistoria ja sen tutkimus* (Turku 1974).

² Raimo Salokangas, *Puolueen aseet. Maalaisliiton sanomalehdistön synty ja sen asema puolueessa ja sanomalehtimarkkinoilla 1906–1916* (Helsinki 1982).

³ Raimo Salokangas, ”Historiallisesta tiedotustutkimuksesta”, *Tiedotustutkimus* 1/1984.

början av 1990-talet gick kursen under namnet historisk kommunikationsforskning (fi. *historiallinen viestintätutkimus*).

Termen "mediehistoria" började tränga in i det allmänna medvetandet på 1990-talet. Tidskriften *Media, Culture & Society* utgav 1994 ett temanummer med bl.a. Hans Fredrik Dahls artikel "The Pursuit of Media History".⁴ Vad man bäst minns av denna artikel är att Dahl jämförde mediehistoria med kyrkohistoria: media och kyrkan är omfattande institutioner som kan undersökas ur olika synvinklar, från organisationer till enskilda företrädare, från former till innehåll. Forskningsrådets etablering framgår av att mediehistoria var tema för både en plenarföreläsning och en paneldebatt vid den femtonde nordiska konferensen för medie- och kommunikationsforskning i Reykjavik sommaren 2001.⁵ Gemensamt för inläggen var konstaterandet att det i de olika nordiska länderna har skrivits digra nationella historieverk om pressen och rundradion och att det nu vore tid att vidga synvinkeln över mediegränserna och även åstadkomma internationell, jämförande forskning. Medieinstitutionernas prioritet som forskningsobjekt betonades endast av Dahl, medan åter Klaus Bruhn Jensen efterlyste en övergång från mediehistoria till kommunikationshistoria och undertecknad lade till kulturhistoria bland möjliga framrykningsriktningar.

Men för att återgå till Norges mediehistoria: Henrik Bastiansen fastslår att media är pluralis av medium ("det som er i midten") och som förmedlare är släkt med kommunikation (lat. *communicare*, "förena"). Under första hälften av förra århundradet var det brukligt att tala om massmedia och masskommunikation, men i takt med att man upphört att betrakta allmänheten som en massa har man börjat tala om medier och kommunikation och gestaltat det forskningsområde som i Norge kallas "medievitenskap". Också i Finland finns vid universitetet i Åbo ett nytt läroämne, medieforskning, inriktat på kulturforskning. Det traditionella forskningsämnet masskommunikationsforskning har i Finland det något föråldrade namnet informationslära (fi. *tiedotusoppi*). Närliggande är ämnet journalistik, som primärt hänvisar till journalismforskningen och journalismutbildningen, samt kommunikation (fi. *viestintä*) som granskar kommunikationen i allmänhet.

Bastiansen betonar att "media" förenar betydelseinnehållet: den "viser alltså til noe kollektivt, til en gruppe inbyrdes forskjellige, men kommuniserende virksomheter som opptreer mellom andre aktører i kultur og samfunn". "Media" behöver inte heller begränsas till de klassiska kommunikationsmedlen (press, film, radio och television), utan däri kan också inneslutas kommunikation från person till person såsom post, telegraf, telefon och nuförtiden all

⁴ Hans Fredrik Dahl, 'The Pursuit of Media History', *Media, Culture & Society* 1/1994.

⁵ Inläggen av Ib Bondebjerg, Hans Fredrik Dahl, Monika Djerf-Pierre, Klaus Bruhn Jensen och Raimo Salokangas finns publicerade i *Nordicom Review* 1–2/2002 och *Nordicom-Information* 3–4/2002.

slags digital nätkommunikation. Media är som begrepp mera inkluderande än avgränsande, och som kommunikation gäller nästan vilken mänsklig verksamhet som helst. Sålunda kan det i teoretisk mening vara svårt att avgränsa vad historisk forskning om medierna omfattar. Åtminstone historia, men hur är det med mediesidan?

Bastiansens lösning är att betrakta mediehistoria som ett samlande och kollektivt begrepp och från det särskilja enskilda medias/mediers historia, såsom presshistoria, filmhistoria, rundradioverksamhetens historia (*broadcasting history*) indelad i radiohistoria och televisionshistoria och, som nyaste, den bitfyllda datahistorien. Eller åt andra hållet: enligt Bastiansen utgör strängt taget ingen av dessa enskilda mediehistoriediscipliner ensamt egentlig mediehistoria, ty mediehistoria är ”et integrerende og syntetiserende fagfelt som søker å studere mediernes fortid som helhet *på tvers* av de enkelte mediene”. Bäst sker den tvärgående analysen genom att man särskiljer mediehistoriska epoker och utgående från dessa granskar mediesystemet – någon epoks medie- och kommunikationsformer som en helhet, på vilken någon eller några mediers maktposition har satt sin prägel.

Enligt ett sådant betraktelsesätt är periodiseringen och periodernas namngivning i sig forskningsresultat och ställningstaganden. Norsk mediehistoria anses i boken ha tagit sin början i och med införandet av enväldet i Danmark-Norge år 1660, samtidigt som boktryckerkonsten etablerade sig också i Norge och kommunikationsförbindelserna stabiliserades. Boktryckeriväsendet är en möjlig motivering, men inte den enda. Själv håller jag på att initiera forskning kring den ”egentliga” masskommunikationens förhistoria och jag inleder den från Gustaf Vasas dagar, grundande mig på den förändring i relationen mellan den världsliga och andliga makten och undersåtarna som det nya förvaltningssystemet och reformationen skapade. I slutändan är gränsen ungefär densamma som i Norge och med samma motivering. I norsk mediehistoria är rubriken för den första perioden ”Trykkekunst og fremveksten av den lesende offentligheten 1660–1814”.

Rubriken för följande period är ”Den politiske offentligheten åpnes 1814–1850” och därpå följande rubrik ”Den store tekniske revolusjon 1850–1920”. Ända fram till 1900-talets början omfattar framställningen de fysiska förutsättningarna för (mass)kommunikationen, såsom trafikförhållandena och postgången. Utan tvivel innebar ångbåten i norska förhållanden ett stort framsteg, medan järnvägens nytta har varit större i ett flackt land som Finland. Dessa två huvudkapitels olika perspektiv är förstaeliga, om man godkänner det faktum att den fråga som under respektive period anses utgöra det mest karakteristiska draget lyfts upp som den viktigaste. Under första hälften av 1800-talet är sålunda utvidgningen av offentligheten (ibland har man talat om uppkomsten av en ”allmän” eller ”offentlig” opinion) och i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet var utvecklingen av kommunikationens tekniska förutsättningar den stora frågan. Det handlar givetvis om tyngdpunkter, ty ”offentlighetens” betydelse fortsatte att öka efter dess

”födelse”, och många av de stora tekniska framstegen gjordes redan under 1800-talets första hälft, såsom telegrafen och snällpressen. Men uttryckligen i slutet av 1800-talet och i början av 1900-talet förändrade telegrafen, telefonen, fotografiet, filmen och fonografin/grammofonskivan kommunikationsvärlden på ett revolutionerande sätt.

”Mediene i massesamfundets tidsalder 1920–1950” lyfter fram den för tiden så specifika uppfattningen av allmänheten som en massa. Media spelar en central roll vid skapandet av massamhällets gemenskaper, såsom politiska partier eller köpare av stora serier av industriellt producerade nyttigheter. Reklamen är ett av de fenomen som förenar massproduktion och masskommunikation. Bildens och ljudets betydelse ökade och samtidigt började kommunikationen överskrida riks- och språkgränserna. Genom ljudfilmen och grammofonskivan nådde ”amerikanskan” (eller i vidare bemärkelse den internationella populärkulturen) även de mest avlägsna hörn. Det mest betydande kommunikationsmedlet under denna period var dock radion, ty den gav upphov till de första verkligt riksomfattande gemensamma erfarenheterna. I slutet av kapitlet lägger Dahl märke till den efterkrigstida kritiken mot masstänkandet; massrörelserna hade ju fått mycket ont till stånd. Han ställer dock frågan huruvida 1920–1940-talen ändå egentligen borde ses som blott massamhällets genombrott.

Åtminstone fortsätter Bastiansen i det följande avsnittet ”Etterkrigstidens medier og dreiningen mot det visuelle 1950–1960” presentationen av kommunikationernas utveckling i massamhället. Mycket egentligt nytt sker inte, ty i Norge hann på 1950-talet televisionen endast till experimentstadiet. I någon mån fäster Bastiansen uppmärksamheten vid den växande intermedialiseringen: i tidningarna skrivs det om film och radio, radion berättar om filmer och erbjuder ljudbilder med en struktur som påminner om filmens.

Bastiansen har även skrivit kapitlet ”Det norske system i senit 1960–1980” och Dahl avsnittet ”Det store hamskiftet 1980–2000”. Bägge behandlar mediasystemet. Först når det norska systemet en viss utvecklingstopp och blir ”färdigt” – men i samma veva anpassas det under ett stort förändringstryck. Systemet som nått höjden av sin utveckling var mycket nationellt och statsmaktens styrning var kännbar; det fanns ett statligt ”public service” rundradiobolag med några få kanaler, ett starkt nationellt filmsystem, en periodisk press som höll sig inom landets gränser och en regionalt splittrad tidningspress med stor spridning. I slutet av förra århundradet förändrades allt. Kommersiell radioverksamhet tilläts, pressens ägande koncentrerades och medierna internationaliserades; utländskt kapital strömmade till Norge och normmännen förvärvade utländsk egendom. Internet och mobiltelefonen inverkade revolutionerande på kommunikationen, och inte enbart i Norge.

Bastiansen lyfter fram publikvänligheten som gemensam nämnare för tidningarna och tidskrifterna, filmen, radion och televisionen under 1960- och 1970-talet: ”De opererte på et mediemarked med en så hard konkurranse om det samme publikums oppmerksomhet at hvert enkelt av dem ble opptatt

av å være mer publikumsvennlige.” Då forskaren gör en sådan bedömning, tänker han på en slutet nationellt, reglerat mediasystem, som på sätt och vis karakteriserade ”public service” inte blott i fråga om rundradioverksamheten. Det fanns en stor norsk allmänhet om vars gunst de norska kommunikationsmedlen konkurrerade, och även allmänheten hade vant sig vid ett visst slags utbud av norsk masskommunikation.

Hans Fredrik Dahl noterar genast i början av det sista kapitlet den kraft som fick till stånd den stora förändringen: avvecklandet av regleringen samt ett fritt kapitalflöde. Media blev ett placeringsobjekt, vars uppgift var att ge ordentlig ränta på kapitalet. Därmed kunde man säga adjö till tanken på *public service*-media, även om rundradiobolagen som fungerade enligt denna princip ännu hölls vid liv. Huvudkapitlet utgör en god närhistorisk framställning om hur denna process skedde i Norge.

Norsk mediehistorie är i många avseenden ett förtjänstfullt verk. Boken innehåller närmare 600 sidor, men den är egentligen inte omfattande mot bakgrunden av att dess uppgift är att ta i besittning ett lands mediehistoria under tre och ett halvt århundrade. Författarna har tvingats till avgränsningar och urval: sålunda har t.ex. filmen medtagits som en grundläggande medieform, medan boken endast skymtar i förbifarten. Periodiseringen är ett forskningsresultat och ett redskap för analysen. Speciellt värdefull är strävan att se media som en helhet. Även om framställningen i huvudsak följer upp enskilda medier betraktas mediefältet ställvis även på tvären, och perioderna formas till en helhet som motsvarar hela fältet. Det av Bastiansen valda illustrationsmaterialet kompletterar väl textframställningen.

Raimo Salokangas

FRÅN FÄLTET

Nätverk och elit

Rapport från kongressen ”Shared Histories – Transnational Dimensions of Social History”, European Social Science History Conference (ESSHC), Berlin 24–27.3.2004

European Social Science History Conference, ESSHC, arrangeras vartannat år av Internationaal Instituut voor Social Geschiedenis (IISG, www.iisg.nl). Själva institutet ligger i Amsterdam, och konferensen har hittills ägt rum i Nederländerna, men i år mottogs deltagarskaran – över 1 000 personer – av Humboldt Universität zu Berlin.

Gemensamma, separata och parallella historier

ESSHC hör till de stora, basarliknande konferenser där deltagarna kan välja mellan över tjugo parallella, tematiskt ordnade sessioner. Sessionerna organiseras under tjugoåtta fristående nätverk, av vilka många har tematiska namn (*Labour, Family and Demography, Women and Gender, Social Inequality, Elites*) medan andra definierar sig geografiskt (*Africa, Latin America, Asia*), periodvis (*Antiquity, Middle Ages*) eller metodologiskt (t.ex. *Oral History*).

Både historiker och samhällsvetare deltar i konferensen, och forskarnas utgångspunkter varierar från hermeneutisk-fenomenologiska eller postmoderna till strukturalistiska och strikt kvantitativa. Det händer att två deltagare som studerar sociala nätverk inte alls talar samma språk, ifall den ena förstår nätverk som ett metaforiskt verktyg och den andra analyserar exakta kommunikationsfrekvenser och noggrant valda variabler.

Eftersom konferensen nu arrangerades utanför Nederländerna fick den för första gången ett tema, ”Shared Histories – Transnational Dimensions of Social History”, som dock inte återspeglades särskilt klart i själva programmet. Temat ”Shared Histories” tangerades av den enda gemensamma föreläsningen, ”The Return of History: German Unification and the Search for Master Narratives” av professor K o n r a d J a r a u s c h. Föreläsningen handlade om förvandlingar i Östtysklands och Västtysklands separata narrativ om Tysklands nationella historia samt om nya strävanden att finna en gemensam tolkning av det förenade Tysklands förflutna. Tysklands historia har på många sätt blivit gemensam egendom. Exempelvis diskussionen om historieskrivarnas etik och samhälleliga ansvar har ofta kretsat kring frågor om fascism och holocaust.

Det är nätverk som gäller

Dialog är den viktigaste delen av vilken konferens som helst – vare sig vetenskapliga diskussionen i sessioner eller vidare samarbetsplaner vid cocktail och nätverksmöten. Och det är inspirerande att se hur föredrag i olika sessioner anknyter till varandra och hur diskussionen kan utvecklas och fortsättas från en session till en annan. En av de viktigaste upptäckterna är kanske kontinuiteten. Tiderna förändras men det finns ändå förvånande likheter mellan olika tidsperioder: till exempel verkar den tidigmoderna filantropin och det moderna socialskyddets begränsningar ofta ha diskuterats och definierats i samma ton.

I nätverket *Elites* sessioner återkom sådana teman som korrespondens som ett medel för att konstruera eliten och dess speciella yttranden, förtroende som socialt kapital och könsspecifika roller inom olika elitkretsar. Deltagarna fick veta hur adliga barn lärde sig skriva *comme il faut* eller hur prästerskapet och borgerskapet formade sina egna samarbetskretsar och hur kvinnorna började finna sin plats inom den moderna eliten, såväl den ekonomiska som den kulturella.

Socialt, kulturellt och annat kapital diskuterades ivrigt i *P i e r r e B o u r d i e u s* anda. Då och då verkade hans begrepp användas i en litet för essentialistisk och strukturalistisk anda, som om dessa kapital var mycket konkreta entiteter och inte mer eller mindre metaforiska verktyg för forskningen.

I ett par fall diskuterades också själva forskningstemats – elitens – berättigande. Hur kan man definiera eliten? Hör de förnämaste medlemmarna i vilken samhällsgrupp som helst till eliten? Är det självklart positivt att det forskas flitigt i eliternas historia? Vad berättar elitforskningens återkomst om våra egna samhällen, speciellt när det gäller nordiska samhällen som har haft jämställdhet som sitt ideal? Hur kritiskt borde elitforskningen förhållas sig gentemot eliten? Stora frågor som det är bra att reflektera över, även om de inte kan besvaras uttömmande.

På grund av den stora deltagarskaran och antalet sessioner varierar också varje deltagares upplevelse av konferensen beroende på vilka sessioner hon eller han väljer att delta i. ESSHC är en brokig konferens, men nätverken erbjuder några röda trådar att orientera sig efter, och varierande ämnen kan ge nya insikter.

Ett helt annat perspektiv på konferensen får en deltagare som organiserar en eller flera sessioner eller blir en organisatör för ett helt nätverk. Då blir det mycket jobbigare – ens eget föredrag och dess öde blir mindre viktigt när man försöker hålla ihop nätverket och dess sessioner och finna ordförande, kommentator och lämplig tidpunkt för varje anförande. Stressigt, jovisst – men hur berikande är det inte att få läsa en massa intressanta papper, att bli bekant och även vän med en hel skara deltagare som man annars aldrig skulle ha träffat. Det är verkligen nätverk som gäller.

Större gåvor och depositioner till Handskrifts- avdelningen vid Åbo Akademis bibliotek under 2002 och 2003

Privatpersoner:

- Lydia Bergqvist*, Vasa: tillägg till egen samling
Brita Birck, Åbo: tillägg till Johan Ludwig Bircks samling
Mårten Blom, Åbo: Uno Bloms samling: *biographica*, skeppsdagbok
Elseby Dahl, Åbo: tillägg till Hedbergsska samlingen
Jörn Donner, Ekenäs: tillägg till egen samling
Agneta Eklund, Borgå: Eva Eklunds samling: brev från krigsåren
Nils Erik Enkvist, Helsingfors: tillägg till egen samling
Christoffer H. Ericsson, Helsingfors: tillägg till egen samling
Christoffer H. Ericsson, Helsingfors: tillägg till Henry Ericssons samling
Lars Hamberg, Helsingfors: tillägg till egen samling
Anne-Marie Hornborg-Franck, Helsingfors: tillägg till Hornborgska släktarkivet
Lars Huldén, Helsingfors: tillägg till egen samling
Maja Ingman, Åbo: släktmaterial
Börje Jansen: samling Strömma hemman: gårdshandlingar
Jan-Erik Jansson, Helsingfors: Jaakko Raholas samling: korrespondens, klipp m.m.
Konstvetenskapliga institutionen vid Åbo Akademi: Anna-Lisa Stigells samling: manuskript, excerpter, fotografier, klipp m.m.
Bo Lönnqvist, Helsingfors: tillägg till egen samling
Kerstin Malmström, Solna, Sverige: Inga Nymans samling: manuskript, *biographica*
Paul von Martens, Kyrkslätt: Arvid von Martens samling: brev, dagböcker, manuskript, klipp m.m.
Tore Modeen, Helsingfors: tillägg till egen samling
Tore Modeen, Helsingfors: tillägg till Werner Söderströms samling
Göran Fredrik Mustelin, Åbo: Mustelin-Helsingiuska samlingen: brev, *biographica*
Helge Nymans dödsbo, Ekenäs: tillägg till Helge Nymans samling
Hans Othmans dödsbo, Åbo: Hans Othmans samling: korrespondens manuskript, Dostojevskijmaterial
*Holger o. Britta Sallmén*s dödsbo, Lovisa: Holger o. Britta Sallmén samling: brev, dagböcker, *biographica*
Maija-Liisa o. Tor-Erik Schoultz, Åbo: tillägg till samlingen Schoultz, släkten

Elsa Vaaramas dödsbo, Åbo: Elsa Vaaramas samling: brev, *biographica*
Harry Wentzels dödsbo, Karis: Harry Wentzels samling: predikningar, andakter, *biographica*
Magdalena Wirén, Helsingfors: tillägg till Werner o. Sylvia Wiréns samling
Brita von Zweyberg, Helsingfors: tillägg till Wikbergs samling: Einar Wikbergs dagböcker och självbiografiska anteckningar från fängelsetiden i Kresty
Maj-Gun Åbergs dödsbo, Åbo: Maj-Gun Åbergs samling: korrespondens, *biographica*

Föreningar, företag, institutioner:

Barnradioarkivet: hörspel, korrespondens, tävlingsmaterial etc.
Tillägg till *Finlands svenska biblioteksförenings* arkiv
Tillägg till *Finsk Tidskrifts* arkiv
Tillägg till *Fruntimmersföreningens* arkiv
Tillägg till *Kristliga studentföreningen vid Åbo Akademis* arkiv
Tillägg till *Runebergssällskapet i Åbo* arkiv
Scoutkåren Pojkarnas arkiv
Tillägg till *Svenska bildningens vänner i Åbos* arkiv
Tillägg till *Sällskapet för kvinnoforskning i Finland r.f.s* arkiv
Tillägg till *Åbo läkarförening r.f.s* arkiv
Åbolands litteraturförening: protokoll, korrespondens, klipp, antologier m.m.
Åbolands folkdansdistrikts arkiv
Tillägg till *Österbottniska Nationens vid Åbo Akademis* arkiv

Sofia Pelo

Svenska litteratursällskapet i Finland Historiska och litteraturhistoriska arkivet

Svenska litteratursällskapets historiska och litteraturhistoriska arkiv har under perioden 1.1–31.12.2003 mottagit följande arkivmaterial som donationer eller depositioner:

Privatpersoner och släkter:

Tillägg till släkten *Aminoffs* arkiv: kontoböcker för Släktföreningen Aminoff r.f. 1962–1997; tillägg till släkten *Dyhrs* arkiv: fotografier av olika medlemmar av släkten Dyhr; paleontologen, professorn *Ann* (-Mari) (1939–2002) *Forsténs* arkiv: vetenskaplig korrespondens 1967–2001, artiklar, uppsatser, handlingar rörande projekt och utlandsvistelser, fotografier m.m.; fotografier, brev, skisser, skämtteckningar, kopior m.m. rörande konstnären *Albert Gebhard* (1869–1937); banktjänstemannen *Brita Halleens* f. Estlander (1905–1983) arkiv: korrespondens, fotografier, personliga handlingar m.m. 1920-tal–1950-tal; *Holmqvist-Lindqvistska släktarkivet*: handlingar rörande Elin, Gunhild och Julius Lindqvist samt Lars W. och Maria Matilda Holmqvist; tillägg till läraren *Edit Kihlgrens* (1866–1949) arkiv; brev, lyckönskningar, fotografier; författaren, läraren *Greta Langenskjölds* (1889–1975) arkiv: manuskript, anteckninghäften, tonsättningar av Greta Langenskjölds dikter, handlingar rörande Akademiskt bildade kvinnors förbund r.f. (1920-tal) m.m.; tillägg till *släkten Nybergs* arkiv: handlingar rörande Paul, Karin och Hedvig Nyberg m.fl. 1940-tal–1950-tal; tillägg till *Jarl Pousars* (1941–2004) arkiv; brev från Herman *Hultin* till Agda Gräsbeck 1893–1894; tillägg till *släkten Rosenberg-Lindgrens* arkiv: fotografier av medlemmar av släkten, korrespondens rörande Maud Lindgren (g. Landén) och Lars-Olof Landén 1940-tal m.m.; tillägg till släktföreningen *Sandelins* arkiv: handlingar rörande Karl Sanfrid Sandelin (1866–1962); tillägg till författaren *Solveig von Schoultz* (1907–1996) arkiv: korrespondens, urklipp, artiklar, publikationer med verk av Solveig von Schoultz; tillägg till släktföreningen *von Essens* arkiv: fotografier, och urklipp rörande släktföreningens verksamhet, brev, handlingar och fotografier rörande Otto och Anna von Essen samt Gustaf och Louise von Essen 1870–1914; tillägg till författarna *Göran* (1909–2000) och *Lisbeth* f. Grotenfelt (1914–2001) *Stenius* arkiv: korrespondens, manuskript, personliga handlingar m.m. 1920-tal–1990-tal.

Utöver det ovannämnda har arkivet mottagit tillägg till samlingen *Vetenskapliga småarkiv*: Korrespondens mellan författaren och teaterkritikern Ebbe Linde (1879–1991) och journalisten och teaterkritikern Greta Brotherus 1951–1952 samt fotografier, kompositioner av Nils-Eric Ringbom till dikter av Ebbe Linde; brev inom släkten Modeen 1890-tal; handlingar rörande den

politisk-kulturella tidskriften *Vår Tid*: bokföring, medlemsärenden, prenumerationsfrågor, m.m. 1960-tal.

Föreningar, organisationer, övriga samfund:

Tillägg till *Ekonomiska Samfundets i Finland* arkiv (gr. 1894): korrespondens 1960-tal, ekonomiska handlingar 1960–1970-tal; tillägg till *Finlands svenska ungdomsförbunds* (gr. 1906) arkiv: protokoll, korrespondens, ekonomiska handlingar m.m. 1960-tal; *Historiska föreningens* (gr. 1914) arkiv: protokoll från vår-, höst-, och styrelsemöten, årsberättelser, medlemsärenden, ekonomiska handlingar, handlingar rörande Gunnar Mickwitz fond och pris främst 1990-tal, handlingar rörande *Historisk Tidskrift för Finland* 1970-tal–2000-tal; *Högvalla Ab och Högvalla seminariums* arkiv: handlingar rörande Högvalla Ab och Högvalla seminarium såsom protokoll, matrikelböcker, räkenskapshandlingar, handlingar gällande lantbruket och gården, undervisning och kursverksamhet, statistiska handlingar m.m. 1920-tal–1990-tal; *Högvalla Kamratförbunds* arkiv: fotografier, handlingar rörande Elsa Bonsdorff och Runa Melander ca 1915–1990; tillägg till *K. H. Renlunds stiftelses* (gr. 1915) arkiv: verksamhetsberättelser 1990-tal, rapporter, protokoll 2002; tillägg till *Rundradion/ Finlands Svenska Radio/ Radio Vegas* arkiv: ca 140 CD-ROM-skivor med personporträtt av finlandssvenskar, sända i Rundradion 1965–2001; *Stiftelsen Grankulla samskolas* arkiv: uppsatshäften som tillhört Barbro Mörne och Kerstin Söderholm, referat av Henry Parland 1926 m.m.; tillägg till *Svenska litteratursällskapets personhistoriska kommissions* arkiv: korrespondens och handlingar i anslutning till utgivningen av *Släktbok Ny följd* III:5 (släkten Hultin), utredningar om släkten Enckell; tillägg till *Svenska modersmålläraryöreningens i Finland* arkiv (gr. 1957): föreningshandlingar 1989–1996, medlemsblad 1990–1997; tillägg till *Östsvenska kvinnoförbundets* (gr. 1920-tal) arkiv: styrelse- och årsmötesprotokoll 1988–1997, handlingar rörande Östsvenska Blomsterfonden r.f. och och Gamla Viborgarnas Vål r.f.

Maria Miinalainen

Historiska föreningen 2003

Historiska föreningens verksamhet har under det åttionionde verksamhetsåret år 2003 fortgått enligt tidigare riktlinjer, även om fondernas tillväxt medfört både möjligheter och förpliktelser till nya verksamhetsformer. *Historisk Tidsskrift för Finland* utkom med sin åttioåttonde årgång. Föreningen har under året sammankommit till två möten samt åtta föredrags- och programaftnar. Styrelsen har sammankommit sex gånger. Deltagarantalet vid föreningens möten och program har varierat mellan 11 och 68 personer med ett medeltal på drygt 27 personer (32 personer föregående år; 23 år 2001). Föreningens möteslokal har varit Vetenskapernas hus i Kronohagen, vari föreningen även haft tillgång till arkivutrymme och arbetsstation. Under året har följande program anordnats:

- 8.2 Programblock vid IV Finska historiedagarna i Lahtis, *Två jubileer: Heliga Birgitta 700 år – Sankt Petersburg 300 år*. Föredrag av ambasadör Fredrik Wahlqvist, fil. lic. Carina Nynäs, fil. mag. Eva Ahl, professor Max Engman och docent Bengt Janngfeldt (närvarande 68 personer).
- 15.2 Heldagsseminarium på Vetenskapernas hus med temat *Estlands-svenskarnas nationella utveckling och identitet*. Föredrag och kommentarer av fil. mag. Alar Schönberg (Aibolands museum), fil. mag. Ann Grubbström (Uppsala universitet), prof. em. Aleksander Loit (Stockholm), professor John Westerholm och fil. dr Bengt Kummel (Åbo Akademi). Arrangerat tillsammans med projektet Aiboland 2003 (38 personer).
- 2.4 Föredragsafton på Vetenskapernas hus, fil. dr Minna Sarantola-Weiss (Helsingfors stadsmuseum), *Konsumtion och medborgarskap. Soffgruppen som symbol för ett Finland i förändring* (23 personer).
- 7.5 Programafton på Skolmuseet. Museilektor Anna Finnilä föreläste skolmuseets utställning, varefter fil. mag. Derek Fewster höll föredraget *Från Björneborgarnas marsch till Viborgs slott – skolplanschernas finska historia* (16 personer).
- 25.9 Talkokväll på Svenska gården. Föreningens restlager av *Historisk Tidsskrift för Finland* tömdes ur Svenska litteratursällskapets utrymmen, varvid föreningens medlemmar erbjöds ta för sig gratis av årgångarna 1916–1996. De överblivna tidskrifterna makulerades, förutom fem exemplar av varje återstående nummer och vissa temanummer som sparades i större antal (11 personer).
- 18.10 Det första Gösta Mickwitz-seminariet på Svenska litteratursällskapet, kring temat *Globalisering och företagsledarskap i Finland och Sverige*. Föredrag och kommentarer av professor Sven Nordlund (Umeå

universitet), fil. dr Richard Palmer (Stockholms universitet), professor Riitta Hjerppe, pol. dr Susanna Fellman, docent Martti Häikiö, fil. dr Cecilia af Forselles-Riska och docent Per Schybergson. Vid seminariet utdelades det första Gösta Mickwitz-priset, som tillföll Susanna Fellman (29 personer).

- 19.11 Föredragsafton på Vetenskapernas hus, fil. dr Neil Kent, *Att förstå Norden – en utomnordisk forskarsyn* (14 personer).
- 10.12 Programafton på *Helsingfors universitetsmuseum Arpeanum*, med presentation av den nyöppnade utställningen (17 personer).

Föreningens medlemsantal var vid verksamhetsårets utgång 1 hedersmedlem, 214 aktiva och 180 understödande medlemmar – totalt 395 medlemmar (410 föregående år).

Föreningens intäkter i form av medlemsavgifter utgörande medlemmarnas prenumerationsavgifter har till största del överförts till *Historisk Tidskrift för Finland*, utgörande medlemmarnas prenumerationsavgifter. Årsavgiften för aktiv och understödande medlem var 30 euro.

Föreningens styrelse har haft följande sammansättning: ordförande fil. mag. Derek Fewster, vice ordförande, fil. dr Alexandra Ram-say, sekreterare fil. mag. Kim Björklund, ekonom hum. kand., studentmerkonom Lars Karhunen, ledamot fil. mag. Aapo Roselius, ledamot fil. mag. Peter Stadius, ledamot fil. stud. Laura Mattsson.

Ur *Fonden till Gunnar Mickwitz minne* utdelades det tolfte Gunnar Mickwitz-priset till en ung forskare ur föreningens led. Årets pris tillföll fil. mag. Caesar Paterlini för hans avhandling pro gradu *Från toppstyrd marionettdocka till opinionsbildande medborgarrörelse – FN-förbundet i Finland 1954–1968*. Priset utdelades den 24 november av rektor Ilkka Niiniluoto vid en ceremoni på Helsingfors universitet.

Höstmötet antog den 19 november 2003 nya stadgar för föreningen.

Föreningens arkiv fram till och med verksamhetsåret 2002 deponerades i januari 2003 i *Historiska och litteraturhistoriska arkivet vid Svenska litteratursällskapet i Finland*.

Som medlem av Vetenskapliga samfundens delegation har Historiska föreningen under året haft tillgång till arbetsbord med ADB-utrustning i Vetenskapernas hus i Helsingfors.

Historiska föreningen utger *Historisk Tidskrift för Finland*. Tidskriftens åtioåttonde årgång omfattade fyra nummer om sammanlagt 472 sidor. Årgångens andra nummer var ett temanummer kring kunskapsspridning på 1700-talet med titeln *Kunskapens vägar*. Uppsatserna i årgångens övriga nummer behandlade social-, stads-, person-, begrepps-, nationalism-, militär- och idéhistoriska teman. Innehållet fördelade sig på 18 uppsatser, en översikt, en forskarprofil, samt sju rapporter från fältet. Under rubriken ”Granskningar”

behandlades 23 arbeten. Sammanlagt medverkade 37 forskare i årgången med ett eller flera bidrag. Sex bidrag var översatta från finskan. Tidskriftens redaktion har under året bestått av ansvarige redaktören, docent *Lars-Folke Landgrén* samt redaktionssekreterarna, fil. mag. *Stefan Nygård* och fil. mag. *Charlotta Wolff*. Tidskriftens skattmästare har varit hum. kand., studentmerkonom *Lars Karhunen*.

Utgivningen har främst finansierats genom anslag av Finlands Akademi, Svenska litteratursällskapet i Finland samt Expertkommittén för översättning av finsk facklitteratur till svenska.

Derek Fewster

Medarbetare i detta nummer:

Anders Ahlbäck, fil.mag., forskare, Åbo Akademi; *Björn Forsén*, universitetslektor, Helsingfors universitet; *Johanna Ilmakunnas*, fil.mag., forskare, Helsingfors universitet; *Mattias Legnér*, doktorand, Stockholms universitet; *Jouko Nurmiainen*, fil.mag., forskare, Helsingfors universitet; *Panu Pulma*, universitetslektor, Helsingfors universitet; *Raimo Salokangas*, professor, Jyväskylä universitet; *Charlotta Wolff*, fil.mag., universitetslektor, Helsingfors universitet.

Expertkommittén för översättning av finskspråkig facklitteratur till svenska har bekostat översättningen av Panu Pulmas (övers. Torsten Edgren) och Raimo Salokangas (övers. Lars-Folke Landgrén) granskningar.

Innehåll

Charlotta Wolff: Kabal och kärlek. Vänskapen som alternativ sociabilitet i 1700-talets hovsamhällen.	85
Johanna Ilmakunnas: Adelsdamen som konsument på 1700-talet.	116
Anders Ahlbäck: Där pojkar blir män. Manlighetskonstruktion i finländska tidskrifter för värnpliktiga 1890–1940.	135
Granskningar	
Christoffer H. Ericsson: Tyrrhensk kust. Essayer om hamnar, skepp och sjöfart i den romerska kejsartidens värld. Av Björn Forsén	166
Claes Westling: Småstadens dynamik. Skänninges och Vadstenas befolkning och kontaktnät ca 1630–1660. Av Mattias Legnéer	168
Martin Linde: Statsmakt och bondemotstånd. Allmog och överhet under det stora nordiska kriget. Av Panu Pulma	170
Karin Sennefelt: Den politiska sjukan. Dalupproret 1743 och frihetstida politisk kultur. Av Panu Pulma	170
Andreas Önnersfors: Svenska Pommern. Kulturmöten och identifikation 1720–1815. Av Jukka Nurmiainen	175
Henrik G. Bastiansen & Hans Fredrik Dahl: Norsk mediehistorie. Av Raimo Salokangas ..	179
Från fältet	184

Historisk Tidskrift för Finland

Redaktionens adress: Historiska institutionen, Pb 59 (Unionsgatan 38 A), 00014 Helsingfors universitet

Internet: <http://pro.tsv.fi/historisk-tidskrift>

Prenumerationspris 2004: 30 €, Postgiro 800014-952637.

För beställningar till utlandet tillkommer 5 €.

Lösnummerpris: 10 €. Försäljning: Akademiska bokhandeln i Helsingfors och Åbo, Vetenskapsbokhandeln i Helsingfors (Kyrkogatan 14) samt genom redaktionen.